

ΑΓΡΟΤΟΑΣΤΙΚΟ ΔΙΠΟΛΟ, ΜΝΗΜΗ ΤΩΝ ΑΙΣΘΗΣΕΩΝ,
ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΑ
«ΝΑΞΙΑΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ» ΤΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΜΑΝΔΗΛΑΡΑ
ΚΑΙ ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ ΣΤΗ ΣΤΗΛΗ ΤΟΥΣ
«Έτσά κι αλλιώς κι αλλιώτικα»

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ

Επίκουρος Καθηγητής Λαογραφίας στο Δ. Π. Θράκης

Πριν μερικά χρόνια, όταν επιχειρούσα μια πρώτη ποιοτική αξιολόγηση (με παράλληλη χρονολογική περιοδολόγηση) του ναξιακού Τύπου, στη διαχρονική του πορεία, έγραφα τα εξής: «Την πλήρη επικράτηση των δύο “δεξιών” φύλλων της [μεταπολεμικής] περιόδου (...) προσπαθούν να “μετριάσουν” κάποιες αποσπασματικές προσπάθειες της “άλλης πλευράς”, με σκοπό να γίνουν οι ιδεολογικοί εκφραστές της. Όμως το βραχύβιο των εντύπων τους (...) κρίνουμε ότι δεν μπόρεσε να επηρεάσει, όσο τουλάχιστον φιλοδόχησαν οι εμπνευστές του εγχειρήματος, το πολιτικό σκηνικό του νησιού. Ίσως να μην έχουμε συνειδητοποιήσει ότι δύο κυρίως, εξόχως πολιτικά πρόσωπα επεχείρησαν στα τριάντα αυτά μεταπολεμικά χρόνια να αντιτάξουν έναν διαφορετικό λόγο, να εκφράσουν έναν άλλον κόσμο, το άλλο μισό του κόσμου του νησιού μας, το “αμίλητο” τμήμα του: ο Μιχάλης ο Γρατσίας και ο αείμνηστος Νικηφόρος Μανδηλαράς. Ο πρώτος επανεξέδωσε στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια τα *Ναξιακά Νέα* (1945-47, με το όνομα του γιατρού Εμμ. Μπαρδάνη, για “καμουφλάζ”, αφού, ως γραμματέας του Ε.Α.Μ. Νάξου, ήταν αδύνατον να πάρει άδεια), και αργότερα τα *Κυκλαδικά Νέα* (1958-1966), πάλι με “ψευδοεκδότη” τον συμπατριώτη του γιατρό (...). Ο δεύτερος, ο Νικηφόρος, πέρασε στις στήλες των *Ναξιακών Χρονικών* του (1960-1964) το επαναστατικό πνεύμα του, την αγωνιστική του διάθεση, και αποτελεί μια ολιγόχρονη, αλλά ξεχωριστή παρένθεση στο γενικό ύφος και το εφημεριδικό κλίμα (και όχι μόνο σ’ αυτό) της “δύσκολης” αυτής εποχής. Ριζοσπαστικός λόγος, πρωτότυπη ανατομία των

ναξιακών προβλημάτων, πολιτικοποιημένο έντυπο (...)»¹.

Στη νέα, την ανά χείρας, αναλυτικότερη κατάθεσή μου, θεωρώ την εφημερίδα «*Ναξιακά Χρονικά*» του Νικηφόρου Γ. Μανδηλαρά (εφεξής: Ν.Μ.) ως το σημαντικότερο μέσον έκφρασης τού «συγκρουσιακού κύκλου» της δεκαετίας του 1960 στα πολιτικά δεδομένα της Νάξου². Στην ανάλυση που ακολουθεί, τη θεωρώ, με ελάχιστη δόση -όπως νομίζω- «θεωρητικού ακροβατισμού», ως ένα *συγκρουσιακό υποκειμένο* που στοχεύει την κοινωνική και πολιτική αλλαγή, μέσα από τη σύγκρουσή της με την ηγεμονεύουσα μετά τον Εμφύλιο «*Δεξιά*»³ και τους μηχανισμούς της κυριαρχίας της. Ο Ν.Μ. θεωρώ πως εκφράζει τον διεκδικητικό χαρακτήρα και την παλλόμενη ψυχή των «αντικαθεστωτικών ακροατηρίων» του νησιού, σε μια δύσκολη για κείνο περίοδο, με χρόνια άλυτα προβλήματα και συνεχή εμφάνιση νέων. Ο Ν.Μ. εκφράζει τις ανταγωνιστικές εκδοχές του ναξιακού παρόντος, *μια νέα ουτοπική βούληση*⁴, αλλά και τον αγώνα για τη μετατροπή της σε υπαρκτή πραγματικότητα. Η εφημερίδα του («εικών και ομοιώσις» του συντάκτη της⁵) είναι μια τοπική «προοδευτική» εφημερίδα του '60, που αμφισβητεί τον «κυρίαρχο κυβερνητικό λόγο» και την κρατική προπαγάνδα, χαράσσει το δικό της «όραμα αλλαγής» και επιθυμεί να γίνει το όχημα της διάχυσής του στον λαό. Φιλοδοξεί να καταστεί το μέσον αφύπνισης τριών εν υπνώσει ευρισκομένων «συγκρουσιακών υποκειμένων», της αγροτιάς, των σμυριδεργατών, των επαγγελματιών της Χώρας και της Τραγέας⁶, τα οποία, σε άλλα γεωγραφικά σημεία του ελληνισμού αυτήν την περίοδο διεκδικούν τα αυτονόητα για την καλύτερευση της ύπαρξής τους. Στη Νάξο, ανάλογες συνθήκες για κοινωνική διέγερση δεν υφίστανται⁷. Εδώ, εν ολίγοις, η κραταιά αυτονομία της πολιτικής από τις ταξικές οροθετήσεις, οι

1. Μ. Γ. Σέργης, «Ναξιακός Τύπος, 1890-2005: σύντομη περιοδολόγηση», στον τόμο Μ. Σέργης, Στ. Ψαρράς (επιμ.), *Νάξος. Αρμενίζοντας στο χρόνο*, Δήμος Νάξου, Αθήνα 2006, 567.

2. Θυμίζω ότι κυκλοφορήθηκε από τον Ιανουάριο του 1960 μέχρι τον Οκτώβριο του 1961 και από τον Οκτώβριο του 1963 μέχρι τον Αύγουστο του 1964.

3. Προς αποφυγίν τυχόν παρεξηγήσεων, χρησιμοποιώ τον όρο με την «ιστορική» του σημασία.

4. Για το θέμα *Ιστορία και Ουτοπία*, βλ. ενδεικτικά το αφιέρωμα του περιοδικού *Historiein*, τ. 7 (2007), όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

5. Την επεμελείτο και την έγραφε απ' αρχής μέχρι τέλους ο Ν.Μ. Συνήθως ήταν 4σέλιδη.

6. Το μέχρι τη δεκαετία του '60 πνευματικό και οικονομικό κέντρο της Νάξου. Η επιστημονική καταγραφή της πολιτισμικής του ιστορίας αποτελεί ένα από τα δεκάδες desiderata της ναξιακής βιβλιογραφίας. Βλ. ενδεικτικά Ανθή Σαχά, «Τραγέα: ένας πελαγινός Μυστράς», στον τόμο Μ. Σέργης, Στ. Ψαρράς (επιμ.), *Νάξος. Αρμενίζοντας στο χρόνο*, ό.π., 234-248.

7. Βλ. Ε. Ζακοπούλου, *Les relations de clientele en milieu rural et en milieu urban. Localité et*

ισχυρές πελατειακές σχέσεις που έχει εγκαθιδρύσει από τη δεκαετία του 1920 ο Αριστείδης Πρωτοπαπαδάκης⁸, η συνειδητή (και επί δεκαετίες συντηρούμενη) υποκατάσταση της ενεργούς πολιτικής συμμετοχής των πολιτών στα κοινά από την πολιτική πατρωνία στάθηκαν οι αιτίες για την απουσία μιας υποτυπώδους «κοινωνίας πολιτών» ή ανάλογων οργανωτικών ιδεολογικοπολιτικών φορέων. Τραγική συνέπεια όλων των παραπάνω απέβη η «κοινωνική υπολειπτικότητα», η «πολιτική αμορφία», η υστέρηση, τελικά, του νησιού σε αρκετούς τομείς της οικονομικής και κοινωνικής του ανέλιξης. Ο Ν.Μ. επιγραμματικά ενισχύει τις σκέψεις μου: «... Στο νησί μας υπάρχει μια βαρειά πολιτική κληρονομία που ασφυκτικά πιέζει το λαό και σχεδόν τον έχει μεταβάλει σε πολιτικό φέουδο με αποτέλεσμα να εμποδίζει και ν' αναστέλη κάθε άλλην προσπάθεια πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής εξυγιάνσεως και αναδημιουργίας. Ρίζα της πολιτικής αυτής υπανάπτυξης, της κοινωνικής καθυστέρησης και κακοδαιμονίας του νησιού μας είναι ακριβώς αυτή η φεουδαρχική πολιτική που ασκείται από χρόνια και κρατεί καθηλωμένο το λαό μακριά από την κοσμογονική εποχή μας»⁹. Στον κυρίαρχο φόβο που εκπορευόταν από μια απειλητική και τιμωρό πολιτική εξουσία πρόσεξα να αντιπαρατίθενται κάποιες ελάχιστες φωνές διαμαρτυρίας των αγροτών, των άλλων φορέων και των κατοίκων του νησιού, οι οποίοι τολμούν να δημοσιοποιήσουν τον καταγγελτικό λόγο τους στη συγκεκριμένη εφημερίδα. Παραμονεύει ο κίνδυνος να «χαρακτηρισθούν» ως «ερυθροί συνοδοιπόροι», με γνωστή τη ναυτία που προκαλούσε εκείνη την περίοδο η αναφορά στο εν λόγω χρώμα.

Επειδή τα αιτήματα του ναξιακού λαού που προβάλλουν τα *Ναξιακά Χρονικά* είναι κατ' ουσίαν τα στοιχεία του οράματος της εφημερίδας για τον τόπο, η επιθυμητή πλευρά μιας άλλης, ποθητής ζωής, απαραίτητης για την πραγματική αναγέννηση και την επιβίωση του νησιού, τα παρουσιάζω συνοπτικά: επίλυση του «σμυριδικού προβλήματος» («ο άταφος νεκρός»¹⁰),

relations de clientele en Grèce: Le cas d' un village naxiote (Apiranthos) et de ses immigrés a Athènes, Université Paris X-Nanterre, Paris 1986. Βλ. επίσης μια σύντομη παλαιότερη ανάλυσή μου στο Μ.Γ. Σέργης, «Λαογραφικά των εκλογών» (1920-1981) από ένα ναξιωτικό χωριό. Συμβολή στη «Λαογραφία των Εκλογών» και στη μελέτη του κυκλαδικού χώρου, πρόλογος Μ. Γ. Μερακλής, Αθήνα 1998, 26 κ.ε.

8. Βιογραφικά στοιχεία και πολιτική δράση του ανδρός από την ιδεολογική σκοπιά που εκπροσωπούσε βλ. τη συναγωγή άρθρων του Αλέξανδρου Οικονόμου, *Αριστείδης Πρωτοπαπαδάκης*, Αθήνα 1967. Προβλ. Ν. Λεβογιάννης, *Νεότερη ιστορία της Νάξου, 1800-2000*, τ. Α'. *Οι πολιτικοί*, Αθήνα 2009, 197-210.

9. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 1 (12. 1. 1960), 1 («Με ειλικρίνεια και τόλμην»).

10. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 4 (11. 3. 1960), 1.

δημιουργία οδικού δικτύου και νέου λιμανιού, τουριστική ανάπτυξη, ασφάλιση αγροτών, αγροτική σύνταξη, προστασία της αγροτικής παραγωγής, υγεία του κόσμου της υπαίθρου, υδροδότηση και ηλεκτροφωτισμός των χωριών, πνευματική ανάπτυξη, το «κίνημα» των εθνικοτοπικών συλλόγων στην Αθήνα και τα προβλήματά τους, τα προβλήματα των Ναξίων εργατών της Αθήνας (των οικοδόμων ειδικότερα¹¹), η πληγή της μετανάστευσης που ερημώνει την ορεινή Νάξο¹², ο «βίος και η πολιτεία» της πολιτικής διοίκησης του Νομού (η γνωστή διαμάχη του Ν. Μ. με τον νομάρχη Λεβίδη, η δικαίωση του εκδότη)¹³, κ.ά. Οι θέσεις των *Ναξιακών Χρονικών* για την έξοδο της Νάξου από την κρίση¹⁴ είναι, τελικά, οι προϋποθέσεις μιας επιθυμητής, αλλά ανεκπλήρωτης προόδου (σε μια κρίσιμη και μεταβατική για σύμπαντα τον ελληνισμό περίοδο)· σ' αυτές φθάνουν οι ρίζες των αιτίων για πολλές όψεις της σημερινής υστέρησης του νησιού...

Στον αντίποδα της *εφημερίδας/συγκρουσιακού υποκειμένου* βρίσκονται η «Δεξιά» και ο φόβος των απλών ανθρώπων (βλ. γι' αυτόν, πιο αναλυτικά παρακάτω). Ο εναντίον της πρώτης αγώνας του Ν. Μ. είναι σφοδρός. Τα δίπολα ελευθερία - αυταρχισμός, φως - σκότος, τυραννία - ελευθερία («*αντιμέτωποι ίστανται η Τυραννία και η Ελευθερία*»¹⁵, «*οι τύραννοι εσκορπίσθησαν εις τους τέσσερις ανέμους*»¹⁶, «*η συμμορία κατελύθη!*»¹⁷) πρόοδος - οπισθοδρόμηση αντιστοιχούν κατ' αυτόν στην αντίστιξη «Δεξιά»- «Προοδευτικός Χώρος», επανέρχονται δε συχνά στις αναλύσεις του, ιδίως κατά τις εκλογικές περιόδους. (Εδώ έχουμε την έννοια της *αξιακής πλαισίωσης*, που μάς στρέφει στη μελέτη των τρόπων με τους οποίους σύμβολα, συνθήματα ή αναπαραστάσεις μετατρέπονται σε συγκρουσιακά μηνύματα¹⁸, μεταβιβαζόμενα ενίοτε από περίοδο σε περίοδο, όπως αυτά τα συγκεκριμένα).

Οι παλαιότεροι θυμούνται (και μου αναπαρήγαν) τον αντίκτυπο που είχε προκαλέσει το άρθρο του εκείνο με την καταγιστική κριτική για τις

11. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 14 (3. 12. 1960), 1.

12. Από τις δεκάδες αναφορές, βλ. ενδεικτικά φ. 8 (25. 6. 1960), 1.

13. Βλ. *Ναξιακά Χρονικά*, από το φ. 15 μέχρι και το 21.

14. Βλ. ενδεικτικά στα φφ. 9 (10. 7. 1960) 1 και 10 (29. 7. 1960), 1, 3.

15. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 24 (14. 10. 1963), 1.

16. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 24 (14. 10. 1963), 1.

17. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 25 (25. 11. 1963), 1.

18. Σ. Σεφεριάδης, «Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: η "σύντομη" δεκαετία του '60 ως "συγκρουσιακός κύκλος"», στον τόμο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η "σύντομη" δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008, 64.

«ρεμούλες» της τότε κυβερνήσεως, άρθρο που ανακάλυψα μελετώντας την εφημερίδα του: «*Ο Ναξιακός λαός εις την ρεμούλα της Ερετικής ασυδοσίας έδωσε τον σοφό και επιγραμματικόν τίτλο: Γούρνα. Οι διαιτώμενοι εις ταύτην με την παμφάγον λαιμαργίαν των γνωστών τετραπόδων επέδειξαν πλήρη περιφρόνησιν και εξοργιστικήν αναληψίαν προς τον πεινώντα λαόν...*»¹⁹. Ο Ν. Μ. πίστευε και ήλπιζε ότι δεν θα είχαμε πλέον «...αλλαγή φρουράς στην γούρνα, αλλά κατάργηση της γούρνας»...

Βεβαίως η δεκαετία του 1960 δεν προήλθε από παρθενογένεση, την παρήγε η προκάτοχός της του '50, αφού οι ρίζες των όποιων επιτευγμάτων και αλλαγών επισυνέβησαν στη διάρκειά της, εξικνούνται εκ των πραγμάτων στην προηγούμενη δεκαετία. Όπως εν συντομία θα παρουσιάσω στα αμέσως επόμενα, οι δυο προαναφερθείσες δεκαετίες είναι για μεγάλο μέρος του ελλαδικού χώρου, κυρίως τα αστικά κέντρα, *συγκρουσιακοί κύκλοι*, γιατί κατά τη διάρκειά τους έχουμε επίταση της *συγκρουσιακότητας*, παρατηρούμε συνδυασμό *πολιτικών ευκαιριών και πολιτικών απειλών*. Οι *πολιτικές ευκαιρίες* ή οι *απειλές*²⁰ (δημιουργούν τα απαραίτητα κίνητρα για τη συλλογική δράση) υπάρχουν όπου υφίσταται «ανώμαλο» πολιτικό περιβάλλον, η εμφάνιση λοιπόν νέων *συγκρουσιακών κύκλων*²¹ και η αναμενόμενη *συγκρουσιακή διάχυση* (η μετάδοση των διεκδικητικών δράσεων) είναι σύνηθες φαινόμενο σε τέτοιες εποχές.

Η *συγκρουσιακή πολιτική*²² διερευνά βεβαίως τα φαινόμενα που αναφέρονται στο χώρο κυρίως της *ανεπίσημης πολιτικής*, αυτής δηλαδή που

19. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 27 (6. 2. 1964), 1 («Ποτέ αλλαγή φρουράς στην γούρνα, αλλά κατάργηση της γούρνας!»). Βλ. τα συγκεκριμένα στοιχεία που παρουσιάζει, π.χ., στο φ. 31 (24. 8. 1964), 1-2, 3-4.

20. D. McAdam, J.D. McCarthy, M. Zald (eds), *Comparative perspectives on social movements: Political opportunities, mobilizing structures, and cultural framings*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.

21. Σ. Σεφεριάδης, «Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 27, (Μάιος 2006), 31.

22. Για το θέμα αυτό και γενικότερα για τα συλλογικά κινήματα (από το 18ο αι. κε. μέχρι τις σύγχρονες μορφές τους) πρωτοπόρες και πρωτοποριακές είναι (ενδεικτικά) οι εξής εργασίες: D. McAdam, D. Snow, *Social movements: Reading on their emergence, mobilization, and dynamics*, Roxbery Publishing Company, Los Angeles 1997· D. McAdam, J.D. McCarthy, M. Zald (eds), 1996, *Comparative perspectives on social movements...* όπ.: D. McAdam, S. Tarrow, C. Tilly, *Dynamics of contention*, Cambridge University Press, Cambridge 2001· A. Mellucci, *Challenging codes: Collective action in the information age*, Cambridge University Press, Cambridge 1996· R. Munk, *Globalization and contestation: The new great counter movement*, Routledge Taylor & Francis Group, London-New York 2007· S. Tarrow, *The new transnational activism*, Cambridge University Press, Cambridge 2005· C. Tilly, S. Tarrow *Contentious politics*, Paradigm Publishers, Boulder - London 2007· Donatella Della Porta, S. Tarrow (eds), *Transnational protest and global activism. People, passions, and power*, Rowman

ασκείται και διεξάγεται έξω από το επίσημο πολιτικό σύστημα, με στόχο τον θεσμικό μετασχηματισμό. *Συγκρουσιακή/διεκδικητική πολιτική* δηλαδή έχουμε «όταν άνθρωποι απλοί (χωρίς ισχυρούς πόρους και πρόσβαση στη θεσμική εξουσία) συγκροτούνται σε ομάδες, διατυπώνουν αιτήματα και συγκρούονται με τις ελίτ, άλλους αντιπάλους ή τις κρατικές αρχές»²³ εδώ βρίσκεται ο «θεωρητικός ακροβατισμός» μου που προανέφερα. Ο απλός νάξιος πολίτης, αδιακρίτως κομματικής ένταξης, έρμαιο της «πολιτικής» και των εκπροσώπων της, δεν ανήκει στην κατηγορία των *συγκρουσιακών υποκειμένων*. Παρέμεινε ένα ευνοηχισμένο πολιτικό ον. *Θεωρητικά* (τονίζω) έχει θεσμούς που τον προστατεύουν· οι εκ των θεσμών καθορισμένοι φορείς, τα κόμματα πρωτίστως, ως μηχανισμοί διεκδίκησης φαίνεται ότι τον υποκαθιστούν, αλλά *ανεπαρκώς*. Η υπό μελέτη εφημερίδα, με συγκεκριμένη πολιτική ταυτότητα και ιδεολογικό προσανατολισμό, ως θεσμός, γίνεται *αυτόκλητη* «συγκρουσιακό υποκείμενο», υπεισέρχεται μεσάζουσα στη σχέση του πολίτη και του Κράτους, ή του πολίτη και των προβλημάτων του, προσπαθεί να ταυτιστεί με τον πολίτη, να γίνει ο επαναστατημένος εαυτός του. Θα μπορούσα να θέσω ως προμετωπίδα του διεκδικητικού της πλαισίου την παρακάτω παρότρυνση του εκδότη της: *«Με πίστη και αγωνιστικότητα, φανατισμό και τόλμη πολέμα. Στο χωράφι, στη φάμπρικα, στο ορυχείο, στο καφενείο και στις πιάτσες δίνε μάχη. Αλύγιστος, άτρομος, ακούραστος στάσου στις επάλξεις του αγώνα για την καρδιά και την ψυχή σου, για το ΠΑ.Μ.Ε.²⁴. Μην φοβάσαι τίποτα! Μην υπολογίζεις κανένα. Είσαι το παν, εσύ Λεβέντη Λαέ. Χωρίς εσένα όλα αυτά τα άχρηστα υποκείμενα θα προφήσουν σαν ποντικοί στη φάκα. Μην φοβάσαι, αυτοί σε φοβούνται. Γιατί εσύ είσαι η Δύναμη. Εσύ είσαι ο πλάστης Δημοουργός!...»²⁵.*

& Littlefield Publishers, Langham - Boulder - New Work - Toronto - Oxford 2005· D. Snow S. Soule S., H. Kriesi (eds), *The Blackwell companion to social movements*, Blackwell Publishing 2004· C. Tilly, *Κοινωνικά κινήματα, 1768-2004*, Σαβάλλας, Αθήνα 2007· Στ. Αλεξανδρόπουλος, *Θεωρίες για τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα*, Κριτική, Αθήνα 2001· Μ. Ψημίτης, *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*, Ατραπός, Αθήνα 2006. Βλ. επίσης τη βιβλιογραφία που παρατίθεται στο Σ. Σεφεριάδης, «Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση», ό.π., 39-42.

23. Βεβαίως, συγκρούσεις υφίστανται από υπάρξεως κόσμου, εφ' όσον υπάρχει η *κυριαρχία*, και φυσικά δεν συνιστούν *παθολογία*, όπως τις παρουσιάζουν οι αντίπαλοι των «διεκδικητικών υποκειμένων», αλλά είναι σύννητες και αναμενόμενο φαινόμενο.

24. Ήταν τότε, 1961, πολιτευτής του Πανδημοκρατικού Αγροτικού Μετώπου Ελλάδας (ΠΑ.Μ.Ε.). Αργότερα έγινε στέλεχος της Ενώσεως Κέντρου. Πρβλ. Jean Meynaud, Π. Μερλόπουλος, Γ. Νοταράς, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, 1946-1965*, Σαβάλλας, Αθήνα 2002, 141. Βλ. και στο φ. 22 (10. 10. 1961), 1.

25. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 22 (10. 10. 1960), 1 («Στις επάλξεις για τη Δημοκρατία»). Αλλού, φ.

Ο λαός προβάλλεται από τον Ν.Μ. ως θεοδικία, ως τιμωρία του ανόμου παρελθόντος, είναι ο τιμωρός, ο λυτρωτής, ο μεγάλος νομοθέτης-Δημιουργός, παντοδύναμος, αφού επάνω του στηρίζεται η ισχύς των «δυνατών». Είναι παντοδύναμος, αλλά δεν το γνωρίζει. Αναμφίβολα το στοιχείο του *λαϊκισμού* είναι έντονο, με τον όρο εννοούμενο στην ακραιφνή του σημασία: έκκληση και καταφυγή στο λαό. Ο λαϊκισμός του Ν.Μ. φρονώ πως ανήκε σ' εκείνη την κατηγορία που ο Ερνέστος Λακλώ χαρακτήρισε ως «αριστερού, προοδευτικού τύπου», όχι επειδή σ' αυτόν η άρθρωση των λαϊκών ιδεολογικών στοιχείων πραγματώνεται από τις τάξεις των εκμεταλλευομένων²⁶, αλλά επειδή ο «διαχειριστής» τους υπήρξε ένας όντως «αριστερός» πολιτικός οραματιστής και καθοδηγητής. Επιλέγω να συνοδεύσω τις σκέψεις μου στο σημείο αυτό με τον αμέσως παρακάτω αφορισμό του Άγγ. Ελεφάντη, επειδή έχει άμεση σχέση με το πολιτικό ήθος του Ν.Μ.: «Οι νικημένοι έχουν την πολύ επιτακτική ανάγκη να αποκαταστήσουν την πραγματική ιστορικότητα των γεγονότων μέσα στα οποία πητήθηκαν. Και μπορούν να το πράξουν αυτό, γιατί, ίσως με πόνο, είναι υποχρεωμένοι να απομυθοποιήσουν κατ' αρχήν τον εαυτόν τους. Οι αγοραίοι μύθοι είναι ο χειρότερος εχθρός τους»²⁷.

Προέχει όμως, προς εμπέδωση των όσων αναλύω, μια *σύντομη σκιαγράφηση των δύο δεκαετιών (1950 και 1960)* που διαχέονται στην παρούσα εργασία ως υπόβαθρο και ως πλαίσιο των όσων αναλύονται σχετικά με την Αθήνα και τη Νάξο.

Αμφότερες διατηρούν νωπές ακόμη τις επιπτώσεις του Εμφυλίου. Ο χαρακτηρισμός της μεταπολεμικής δημοκρατίας ως «πειθαρχημένης» και

30 (25. 6. 1964), 1, γράφει: «Ο Λαός και μόνον αυτός, αφέντης εις τον τόπον του». Ελάχιστα αλλαγμένο, ξανακούστηκε και έγινε βασικό σύνθημα των εκλογών του 1981 από το Πα.Σο.Κ. Η πολιτική ιστορία του '60 τροφοδότησε πολλαπλώς τις επόμενες, είναι, όντως, μια «μακρά δεκαετία». Κρίνω, πως, αν την επαναφέρουμε συχνά στις αναλύσεις μας, είναι γιατί έδωσε απτά δείγματα ενός αναγεννητικού μέλλοντος και «επενδύσαμε» πολλά όνειρά μας σ' αυτήν. Ήταν βεβαίως εποχή των φαντασιώσεων και της παρόρμησης. Ο Ιω. Δεληγιάννης μιλά για έναν ανεξέλεγκτο «κανιβαλισμό» επί της δεκαετίας από το σήμερα, για μια υπέρμετρη διάθεση κατανάλωσης μύθων του '60. Η εποχή αναπαράγεται γενικά ως απόκλιση από τη νόρμα. Βλ. περισσότερα στο Ιω. Δεληγιάννης, «Η νεότητα του '60 ως μυθιστορηματικό πρόσωπο», στον τόμο Ίδρυμα Πολιτισμού και Εκπαίδευσης Ανδρέας Λεντάκης (εκδ.), *Δρόμοι της νεολαίας στη δεκαετία του '60: πολιτικές δράσεις και πολιτισμικές παρεμβάσεις, Πρακτικά Α' Συνεδρίου*, Αθήνα 2006, 233.

26. Ern. Laclau, *Politics and ideology in Marxist theory*, 1977.

27. Άγγ. Ελεφάντης, *Μας πήραν την Αθήνα. Ξαναδιαβάζοντας την ιστορία, 1941-1950*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, 111-112.

«καχεκτικής» είναι επιτυχής²⁸. Το Στέμμα, το παρακράτος²⁹ (ιδίως στο στράτευμα³⁰), οι συμμαχικές δυνάμεις, ήταν οι παράγοντες εκείνοι που λειτουργούσαν εκτός ορίων του «δημοκρατικού κύκλου». Όποιος «πολιτικός διαχειριστής» της περιόδου τους αγνόησε, δέχθηκε τις επιπτώσεις της αβελτηρίας του (πρβλ. πρόχειρα τα *Ιουλιανά* του 1965). Τα ποινικά μέτρα («έκτακτα») που θεσπίστηκαν εφαρμόστηκαν κατ' ουσίαν εναντίον της ηγεσίας του Κ.Κ.Ε. και των στελεχών του (εκτοπίσεις, συλλήψεις), τα δε διοικητικά εναντίον των απλών, ανώνυμων «μη εθνικοφρόνων» ελλήνων πολιτών³¹. Το *παρασύνταγμα* του Εμφυλίου³² διατηρήθηκε σε ισχύ, ως φόβητρο για την αντιμετώπιση του «εσωτερικού εχθρού» και της «ανταρσίας», παρά ως εργαλείο καθημερινής διακυβέρνησης³³. Η δεκαετία του '50 ήταν μια «φοβερή» δεκαετία.

Η του '60 χαρακτηρίστηκε (εκτός των άλλων) ως «σύντομη» και «ανολοκλήρωτη», με την έννοια ότι οι κοινωνικές, πολιτιστικές και πολιτικές εξελίξεις που είχαν δρομολογηθεί από τις αρχές της ανακόπησαν βιαίως από την δικτατορία του 1967. Ωστόσο, έθεσε τις πρώτες βάσεις του εκδημοκρατισμού της χώρας, βρήκε τη συνέχειά της -με μια παρένθεση επτά ετών- μετά το 1974, γεγονός που την κατέστησε ταυτόχρονα και «μακρά»³⁴. Η δεκαετία αυτή έθεσε τα πρώτα θεμέλια για τη μετάβαση από την μετεμφυλιακή ανωμαλία στην πολιτική ομαλότητα, «από το παρακράτος στην δικαιωματοκρατία», από τον αυταρχισμό στη δημοκρατία. «Του εξήντα οι εκδρομείς» βίωσαν μια πρώτη «πολιτική όαση» μέσα στα «πέτρινα χρόνια» της μετεμφυλι-

28. Ηλ. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2001, 28.

29. Γ. Κωστόπουλος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη. Τα τάγματα ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνικοφροσύνη*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2005. Ειδικότερα, Στρ. Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των ταγμάτων ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη, 1941-1944*, Επίκεντρο, 2006.

30. Jean Meynaud, Π. Μερλόπουλος, Γ. Νοταράς, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, ό.π., 402 κ.ε.

31. Πρβλ. Ν. Αλιβιζάτος, «Καθεστώς "έκτακτης ανάγκης" και πολιτικές ελευθερίες, 1946-1949», στο Τζ. Αλεξάντερ, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: ένα έθνος σε κρίση*, μετάφρ. Μαργαρίτα Δρίτσα, Αμαλία Λυκιαρδοπούλου, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, 383. - Jean Meynaud, Π. Μερλόπουλος, Γ. Νοταράς, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, ό.π., 208 κ.ε.

32. Βλ. Γ. Κατηφόρης, *Η νομοθεσία των βαρβάρων*, Αθήνα 1975.

33. Ν. Αλιβιζάτος, «Η αδύνατη μεταρρύθμιση: σύνταγμα και παρασύνταγμα στη δεκαετία του '60», στον τόμο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η "σύντομη" δεκαετία του '60...*, ό.π., 55.

34. Βλ. Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η "σύντομη" δεκαετία του '60...*, ό.π.

ακής Ελλάδας, μια όαση που συνέθεταν ποικίλες παράμετροι προόδου σε πολλούς τομείς της ζωής. Μεταφέρω αυτολεξεί τις εύστοχες επισημάνσεις του Κ. Τσουκαλά: «Η “άνοιξη” κατά τη δεκαετία του '60 εκφράζει την ολική επαναφορά μιας άρρηπτης αλλά και πρωτόγνωρης νέας ουτοπικής βούλησης, που απαιτεί τη ρήξη όχι μόνο με το εμφυλιακό παρακράτος, αλλά και με όλες τις ιδεολογικές αγκυλώσεις που το συνόδευαν, και μάλιστα σε όλα τα πολιτικά στρατόπεδα. Η σκοτεινή μαυρόασπρη μεταπολεμική Ελλάδα του εσωτερικευμένου φόβου, της κατήφειας, της μιζέριας εκρήγνυται σε μια πανδαισία χρωμάτων και αποχρώσεων. Πρώτη φορά η Ελλάδα εισδέχεται όλες τις ιδέες, προβληματίζεται για όλες τις προεκτάσεις τους, συζητεί για όλα τα ενδεχόμενα και πάλλεται με όλες τις μουσικές. Η επιθετική πολιτιστική έκρηξη της δεκαετίας του '60 δεν είναι μόνο προϊόν των δημιουργών της, αλλά και ενός “κοινού” που απαιτούσε, προ παντός άλλου, να αποτινάξει τον ασφυκτικό ζυγό της έμφοβης λογοκρισίας και αυτολογοκρισίας»³⁵.

Θεωρώ ότι το βασικό χαρακτηριστικό των δύο δεκαετιών ήταν η *δυσλειτουργία* (γενικά) αυτού που ο Γιούργκεν Χάμπερμας αποκαλεί λειτουργία της «public sphere, δημόσιας σφαίρας»³⁶, λόγω των υφισταμένων πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών. Αν η λειτουργία της δημόσιας σφαίρας προϋποθέτει τη λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και την απρόσκοπτη διεξαγωγή ενός διαλόγου μεταξύ συνομιλητών που εκλαμβάνονται ως ίσοι, τέτοιες προϋποθέσεις ήταν ανύπαρκτες στη διχασμένη Ελλάδα, όπου μια «καθεστωτική, μονοφωνική δημόσια σφαίρα» απαγόρευε κάθε έννοια *διαλόγου*³⁷. Ο Ν. Μ. επιγραμματικά όρισε το πρόταγμα αυτής της δεκαετίας ως εξής: «*Πρωταρχικός πολιτικός σκοπός σήμερα στην Ελλάδα είναι η αποκατάσταση της αστικής δημοκρατίας. Ανάμεσα στο φασισμό και στην αστική Δημοκρατία προτιμούμε ασύγκριτα τη δεύτερη*»³⁸.

Βεβαίως, το επισημαίνω και πάλι, το αίτημα του εκδημοκρατισμού δεν θα επραγματοποιείτο χωρίς αντιστάσεις. Η κρίση με τα αμφισβητούμενα

35. Κ. Τσουκαλάς, «Η ελληνική δεκαετία του '60: “σύντομη ή μακρά”», στον τόμο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η “σύντομη” δεκαετία του '60...*, ό.π., 42.

36. Γνωρίζω την αγγλική μετάφραση του κλασικού έργου του: *The structural transformation of the public sphere: an inquiry into a category of bourgeois society*, Polity Press, Cambridge 1989.

37. Στο Μ. Κομνηνού, *Από την αγορά στο θέαμα. Μελέτη για τη συγκρότηση της δημόσιας σφαίρας και του κινηματογράφου στη σύγχρονη Ελλάδα, 1950-2000*, Παπαζήσης, Αθήνα χ.χ., 63.

38. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 24 (14. 10. 1963), 3.

εκλογικά αποτελέσματα, η ανίσχυρη «δημοκρατικοποίηση» του 1964, ο ρόλος του Παλατιού και του Στρατού³⁹, τα *Ιουλιανά*, κ.τλ.⁴⁰, επιβεβαίωσαν την εγγενή αδυναμία του συστήματος να αυτομεταρρυθμισθεί. Το ριζωμένο εξουσιαστικό «σύστημα» κρίνω ότι δεν θα ανεχόταν παρά μόνον μια ανάπηρη δημοκρατία, για να την «εισάγει στο χειρουργείο», όποτε έκρινε πως, όντως, «κινδυνεύει» να θεραπευθεί. Ειδικότερα: το χάσμα που χωρίζει τους δύο πολιτικούς κόσμους, ο φόβος, η αβεβαιότητα, οι έντονες αντιπαραθέσεις, οι προσδοκίες, ο υποδεέστερος ρόλος του *συνδικαλιστικού κινήματος*⁴¹ στην πολιτική κουλτούρα της εποχής, το γεγονός ότι ο εγγύτερος προς τα «κοινωνικά κινήματα» πολιτικός χώρος βρίσκεται στην αντιπολίτευση ή είναι εκτός νόμου, με μια φράση, η *προσβασιμότητα του πολιτικού συστήματος*⁴², καθιστούν στην παρούσα εργασία τη *διεκδικητική δράση της υπό μελέτη εφημερίδας συνώνυμη της διαμαρτυρίας, συνώνυμη ενός «κοινωνικού κινήματος», μιας «κοινωνικής διαπάλης» που έχει αρκετά κοινά σημεία μ' αυτά που εξετάζει η συγκρουσιακή πολιτική.*

Θα ήταν ίσως παράλειψη να μην αναφέρω -στο τέλος αυτής της ενότητας-, ότι οι δύο αυτές δεκαετίες ήταν ορόσημα αλλαγών για τον ελληνικό λαϊκό πολιτισμό, είτε με τον εξαστισμό της υπαίθρου, είτε με την αθρόα μετακίνηση αγροτικών μαζών στα κράσπεδα, στα «ορεινά» και στα παραγκόσπια των μεγαλουπόλεων⁴³.

Για το περιεχόμενο της στήλης «Έτσά κι αλλιώς κι αλλιώτικα»⁴⁴, στοι-

39. R. Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας, 1770-2000*, Κάτοπτρο, Αθήνα 2003², 186-187.

40. Βλ. ενδεικτικά για όλα τα παραπάνω Χρ. Βερναρδάκης, Γιάννης Μαυρίδης, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1991. - Σχολή Μωραΐτη-Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (εκδ.), *Η εκρηκτική εικοσαετία 1949-1967*, Αθήνα 2002.

41. Για την επέμβαση του ξένου παράγοντα σ' αυτό, βλ. ενδεικτικά Αδαμαντία Πόλλης, «Επέμβαση των ΗΠΑ στα ελληνικά εργατικά σωματεία, 1947-1950», στο Τζ. Αλεξάντερ, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950...*, ό.π., 461-486.

42. Η. Kriesi, «Political context and opportunity», στο D. Snow, S. Soule, Η. Kriesi (eds), *The Blackwell companion to social movements*, ό.π., 65-90.

43. Βλ. σχετικά Μ.Γ. Βαρβούνης, *Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος ως ορόσημο για τον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή 1994. Το 1950 θεωρεί μεταβατικό όριο η Σήλια Νικολαΐδου, *Η κοινωνική οργάνωση του αστικού χώρου*, Παπαζήσης, Αθήνα 1993. Αντιθέτως, ο Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη. Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, μετάφρ. Αθηνά Βουγιούκα, Εξάντας - ΕΚΚΕ, Αθήνα 2002, 305, τοποθετεί χρονικά την κρίσιμη περίοδο του μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας στη δεκαετία του 1960 κ.ε. Οι «τοπικές ιδιαιτερότητες» στην ύπαιθρο θεωρώ πως καθορίζουν (τελικά) επακριβέστερα το μεταβατικό όριο.

44. Εμφανίζεται πάντοτε στη 2η σελίδα της εφημερίδας. Η τυχόν απουσία της κρίνω ότι

χεία της οποίας αναλύω αμέσως παρακάτω, τονίζω εν συντομία τα εξής:

1. είναι πρωτίστως πολιτικού περιεχομένου, περιέχει εκλαϊκευμένο πολιτικό λόγο, αποτελεί τη λαϊκή, απλουστευμένη εκδοχή των σημαντικών θεμάτων που θίγει ο Ν. Μ. στις υπόλοιπες στήλες του φύλλου του, και δη στις επιφυλλίδες⁴⁵. Ο χιουμοριστικός της χαρακτήρας δεν είναι διόλου τυχαίος

2. αναφέρεται στην πολιτικοκοινωνική και οικονομική ζωή της Κορώνου και της Αθήνας

3. «κλείνει» συνήθως με προσωπικά αιτήματα των διαλεγομένων προς εκπλήρωση, ή με αναφορά πεπραγμένων: *«Η φυρομάσκαλη είναι τοιμόεννη. Το ξέρουνε πως θηλυκοσέρνει και μούχουνε φάει τ' αυθιά μου να καπαρώσουνε τα ριφάδια που θένε για ζωντάρια»*⁴⁶ *«Έχε έγνοια μη ξεχάσης τα κριβίτσικα να τα πας στο ντράο. Προπαντός, η φυρομάσκαλη από το Σοντέμπρη δε βαστιέται»*⁴⁷ *«Τ' αργουδεάκι τ' αμπάδικο γκαστρώθηκενε εφέτι. Ήσπειρα και τη μπαλποκαπίρα τσ' Αμόμαξης, να βάλης μπάρεμου καένα πινάκι ένημα»*⁴⁸ με παράκληση να μεταφέρει στον τάδε συγχωριανό την δείνα παραγγελία· να δώσει χαιρετίσματα, να νοικιάσει χωράφια, να προσέχει τον γιο του στην Αθήνα, κλπ.

4. η γλώσσα της στήλης είναι ιδιωματική, επινόηση του Ν. Μ. φυσικά, που προσπαθεί μέσω του συγκεκριμένου ύφους να προσεγγίσει ευκολότερα τη λαϊκή ναξιακή ψυχή, να περάσει τα πολιτικά του μηνύματα στη γλώσσα των αποδεκτών τους. Αν και μερικές φορές ο «λόγιος» Ν. Μ. δεν αποδίδει επακριβώς τη «μπτρική» του διάλεκτο, θα μπορούσα να ισχυριστώ ότι η επιλογή της μπορεί να σχετίζεται και με μια εσώτερη επιθυμία του να την προβάλλει, να την ενισχύσει στη «μάχη» της με τα «αλλότρια» γλωσσικά περιβάλλοντα, ειδικά της πόλης

5. πρόκειται για κλασική μορφή επιστολικού λόγου⁴⁹, για μια γνήσια

σχετίζεται με μεγάλες προσωπικές στιγμές του εκδότη (πολιτικά δικαστήρια), αλλά και κρίσιμες εθνικά στιγμές (πχ., εκλογές), ένεκα των οποίων δεν μπορούσε να διαθέσει τον απαραίτητο για τη σύνταξή της χρόνο.

45. Πρβλ. την εργασία του φίλου και συναδέλφου Αναγνώστη Παπακυπαρίση, στον παρόντα τόμο.

46. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 2 (30. 1. 1960), 2.

47. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 13 (10. 10. 1960), 2.

48. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 14 (3. 12. 1960), 2.

49. Για την επιστολογραφία, βλ. *Πρακτικά του επιστημονικού Συμποσίου Νεοελληνική επιστολογραφία* του Κέντρου Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού Ακαδημίας Αθηνών. Για τη λειτουργικότητα των λαογραφικών θεμάτων στον επιστολικό

λαϊκή μορφή επικοινωνίας, που την καθιστά «φυσική» και ανθρώπινη η λογοτεχνική πένα του συγγραφέα της.

Η στήλη εν πρώτοις παρουσιάζει τις *αναπαραστάσεις* της κοινωνικοπολιτικής κατάστασης του χωριού Κορώνου, γενέτειρας του Ν. Μ., και της Αθήνας⁵⁰. Το θέμα που εγείρεται και πάλι είναι *αν η πολιτικοκοινωνική κατάσταση αυτών των αντιθετικών τόπων αποτυπώνεται επακριβώς από τον εκδότη*, ποια είναι η ισορροπία ανάμεσα στην πραγματική εξεικόνισή τους και στην αναπαραστάσή τους· κατά πόσον, αλλιώς, ο συντάκτης της τη θέτει στην υπηρεσία της προσωπικής του ιστορίας και των στόχων του. Ειδικότερα για την πόλη, ο Βάλτερ Μπένγιαμιν έγγραφε⁵¹ ότι τα πορτρέτα της γίνονται συνήθως από τους ξένους, και κάθε «ξένη ματιά» έχει το «προνόμιο» να βλέπει τον γύρω της άγνωστο κόσμο ως *φοβερό, εξωτικό, ανοίκειο*, όπως συμπληρώνει ο Walter Siebel⁵². Ο Ν. Μ. είναι κι αυτός «επαρχιώτης», ξένος, μέτοικος. Η συνειδητή παραποίηση της πραγματικότητας θα ήταν όντως ένας επιτυχής λογοτεχνικός τρόπος για να αναδεί-

λόγο αθηναϊκών πολιτικών εφημερίδων (της περιόδου 1974-2005) βλ. την ομότιτλη εργασία της Νικολέττας Περπατάρη, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2006.

50. Από την πλήθουσα βιβλιογραφία για το θέμα βλ. πρόχειρα τις παρατηρήσεις του P. Burke, *Τι είναι Πολιτισμική Ιστορία*, εισαγωγή-μετάφραση Σπ. Σηφιακάκης, Μεταίχμιο 2008, 131 κ.ε. και τις βιβλιογραφικές παραπομπές. Όσον αφορά στις ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ, βλ. ενδεικτικά M. Mauss, Emil Durkheim, *Μορφές πρωτόγονης ταξινόμησης. Συνεισφορά στη μελέτη των συλλογικών αναπαραστάσεων*, μετάφρ. Αντ. Γεωργούλας, Gutenberg 2001. - Serge Moscovici, *Social representations. Explorations in social psychology*, edited by G. Duveen, Polity Press 2000. - Kay Deaux, Gina Philogène, *Representations of the social, Bridging Theoretical Traditions*, Blackwell Publishers, 2001. - Jean Maisonneuve, *Εισαγωγή στην ψυχοκοινωνιολογία*, μετάφρ. Ν. Χρηστάκης, Τυπωθείτω-Γ. Δαρδανός, Αθήνα 2001, 233-241. - Στάμος Παπαστάμος (επιμ. - εισαγ.), *Η κοινωνική επιρροή*, μετάφρ. Κ. Κατηφόρης, Νικηφ. Σταματάκης, Οδυσσέας 1989. - Στάμος Παπαστάμος, Άννα Μαντόγλου (επιμ.), *Σύγχρονες έρευνες στην Κοινωνική Ψυχολογία. Κοινωνικές αναπαραστάσεις*, Οδυσσέας 1995. - Γ. Κατερέλος (εισαγ.-επιμ.), *Δυναμική των κοινωνικών αναπαραστάσεων*, μετάφρ. Κατερίνα Δημητρίου, Οδυσσέας 1996. - Μπετίνα Ντάβου, *Οι διεργασίες της σκέψης στην εποχή της πληροφορίας. Θέματα Γνωστικής Ψυχολογίας και επικοινωνίας*, Παπαζήσης 2000, 418 κ.ε. - Ευθ. Λαμπρίδης, *Στερεότυπο, προκατάληψη, κοινωνική ταυτότητα. Μελετώντας τις δυναμικές της κοινωνικής αναπαραστάσης για τους τσιγγάνους*, Gutenberg 2004. - Άννα Μαντόγλου, *Μνήμες. Ατομικές, συλλογικές, ιστορικές*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, 53 κ.ε., 63 κ.ε. - Μαρία Αντωνοπούλου, *Οι κλασικοί της Κοινωνιολογίας. Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*, Σαββάλας, Αθήνα 2008, 268 κ.ε. - Ξένια Χρυσόχου, *Πολυπολιτισμική πραγματικότητα. Οι κοινωνιοψυχολογικοί προσδιορισμοί της πολιτισμικής πολλαπλότητας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, 290 κ.ε.
51. Στο Peter Szondi, «Τα πορτραίτα πόλεων του Βάλτερ Μπένγιαμιν», *Η Λέξη* (Δεκέμβρ. 1998), 1174.
52. Walter Siebel, «Τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά και το μέλλον της ευρωπαϊκής πόλης», στο Π. Λέφας (επιμ.), *Αύριο, οι πόλεις*, Πλέθρον 2003, 97.

ξει το πραγματικό, να αφυπνίσει την προσοχή του αναγνώστη μετατρέποντας το *οικείο* σε *ανοίκειο*. Κατά τη γνώμη μου, η *πραγματική* πόλη της βιωμένης εμπειρίας του Ν. Μ. και η *φαντασιακή* απέχει ελάχιστα.

Η ενυπάρχουσα στα κείμενα αυτής της στήλης *διχοτομία ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο*, η «παλιά» θέση για το αγροτοαστικό δίπολο⁵³, μετριάζεται από την αλληλοεισδοχή του ενός χώρου στον άλλο (το αγροτοαστικό *συνεχές*, το folk-urban continuum), αλλά και από την *εξισορρόπηση που επιφέρει στους δύο αντιθετικούς πόλους (χωριό-πόλη) η κοινή πολιτική τους μοίρα, η κοινή πολιτική τους κατάσταση*. Ο Ν. Μ. δίνει δηλαδή μια δική του παράμετρο θεώρησης στην «παραδοσιακή» αντίστιξη.

Θυμίζω εν τάχει το θεωρητικό πλαίσιο των όσων πραγματεύομαι εδώ. Η αντίστιξη *χωριό-πόλη* αφορούσε ανέκαθεν στην ποιότητα ζωής και στους δύο πόλους της διαφοράς: η πόλη αντιμετωπιζόταν ως ρυπαρός, αλλοτριωμένος τόπος, και ο πολιτισμός της ως εχθρικός, επιφανειακός, πηγή μοναξιάς και άγχους· απεναντίας, η επαρχία αντιμετωπιζόταν με τα αντίθετά του. Η Βιομηχανική Επανάσταση των 18ου και 19ου αι. είχε ως συνέπεια την αστικοποίηση, με την τεράστια δημογραφική αλλαγή που επακολούθησε και την αθλιότητα του χώρου των αστικών περιβαλλόντων. Τα αποτελέσματά της είχαν ως συνέπεια να αντιμετωπιστεί το «αστικό» ως η πλήρης αντίθεση στο εξιδανικευμένο συνήθως «αγροτικό». Ο λόγος αυτός θεμελιωνόταν στην πίστη πως η χρυσή εποχή των οικισμών της «μικρής κλίμακας» και της πλούσιας κοινοτικής ζωής είχε οριστικά παρέλθει. Υπήρχε μια σιωπηλή συναίνεση ότι η ανάπτυξη της νεωτερικής πόλης έφερε το τέλος ενός τρόπου ζωής⁵⁴.

53. Βλ. ενδεικτική βιβλιογραφία στο Μ. Γ. Σέργης (φιλόλ. επιμ.), *Μιχαήλ Μπτσάκνς. Αφηγήματα και ταξιδιωτικές εντυπώσεις*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2006, 48· στο Ευ. Αυδίκος, «Το φάντασμα της Πορτίτσας»: Η κοινωνική λειτουργία του υπερφυσικού και το αγροτοαστικό δίπολο», *Εθνομολογία* 9/2001, 174, υποσημ. 23· Deborah Stevenson, *Πόλεις και αστικοί πολιτισμοί*, μετάφρ. Ιουλία Πεντάζου, Κριτική, Αθήνα 2007, passim.

54. Βεβαίως οι απεικονίσεις / αναπαραστάσεις της πόλης είναι πιο σύνθετες, πέρα από τη στενή αντίστιξη «αγροτικό-καλό» και «αστικό-κακό», πέρα από την εξύμνηση του αγροτικού ειδυλλίου και τις φαντασιακές διαφορές μεταξύ αγροτικού και αστικού. Η κλασική θεώρηση rural-urban, ως δύο πόλων της διχοτομίας, βρέθηκε να μην αντιπροσωπεύει την πραγματική κατάσταση του κόσμου. Στην πραγματικότητα το πέρασμα από μια καθαρά αγροτική κοινότητα σε μια αστική δεν είναι απότομο, αλλά σταδιακό. Η κατανόηση του ότι τα άκρα της διχοτομίας ήταν εύκολα αναγνωρίσιμα, αλλά και ότι το κατώφλι ανάμεσα στις αμφίδρομες επιρροές δεν ήταν άμεσα αναγνωρίσιμο οδήγησαν στο σχηματισμό της έννοιας *αγροτοαστικό συνεχές*, και πρωτοπόρος σ' αυτήν την νέα προσπάθεια ήταν ο Redfield. Σήμερα πλέον κάνουμε λόγο για τα Urban villages, που αναπτύσσονται εντός των τειχών των πόλεων (J. Baker, *The rural-urban dichotomy in developing world. A case study from*

Το «αγροτικό» ταυτίστηκε λοιπόν με το ασφαλές, το «φυσικό», το ωφέλιμο. Υπό το πρίσμα των αστών οι ιστορίες του χωριού και οι *αναπαραστάσεις* του περιέχουν το ειδυλλιακό, το (τοπικά) εξωτικό, χρωματίζονται με την ιδέα της φύσης του Ρουσσώ, τη *νοσταλγία* (των παιδικών χρόνων κατ' ουσίαν) για επιστροφή στον «απολεσθέντα παράδεισον» της πρώτης τους ζωής. Η *πόλη*, αντιθέτως, θεωρήθηκε ο τόπος της φτώχειας, της εξαθλίωσης, της ανομίας και της αποσύνθεσης⁵⁵. Και το κυριότερο, της *επανάστασης*⁵⁶. Η μεταπολεμική Αθήνα έχει κάποια τέτοια χαρακτηριστικά για τους εργάτες της και τους ξενιτεμένους επαρχιώτες. Ο Μιχάλης της στήλης που αναλύω είναι ένας τυπικός «δεξιός» ψηφοφόρος επαρχιώτης, που ήρθε προσφάτως στην Αθήνα διωγμένος από την πολιτική και τα έργα του ίδιου του κόμματός του στον τόπο του. Ο γιος του σπουδάξει, έχει επισκεφθεί επανειλημμένως το γραφείο του Υπουργού για να πετύχει τον πολυπόθητο διορισμό στο Δημόσιο, αλλά «*τονε κοροϊδεύουνε τώρα τόσο γκαιρό, μα του λέω να κάνη υπομονή*»⁵⁷. Κατέλυσε δυο ζευγάρια σόλες «*να παιινόρχεται στο Νυπουργό κι ακόμα να τονε 'δη*». (...) *Αν ως τσι Λαμπρές δε τονε διορίσουνε, δεν ξαναθρούνε το ψήφο μου. Ανάγκη μάς έχουνε μ' ανάγκη δεν τσέχομενε. Τόσα χρόνια που τσι ψηφίζω δε νηξέρω ίντα 'δα. Το μόνο που μου κάνανε ήτανε να με ξορίσουνε επά πάνω στίς κορυφογραμμές τσι Κυψέλης. Αποκοφτικού δηαδή τσι πήραμενε;*»⁵⁸. Σε επόμενο γράμμα, πιο αποφασισμένος, γράφει: «*Εώ πια τόκοφα του Γιάννη μου. Δε νέχει πια να ξαναπάη στο Νυπουργό. Χαράμι ντωνε κι οι ψήφοι και τα ζήτω που του φώναζα...*»⁵⁹. Επισημαίνω, με αφορμή την αναφορά του στον σπουδάζοντα

northern Ethiopia, Norwegian University Press, 1986). Για τα παραπάνω βλ. αναλυτικά Paul J. Cloke, *Key settlements in rural areas*, Routledge, 1979, 3. - Ronald John Johnston, Derek Gregory, Geraldine Pratt, Michael Watts (eds), *The dictionary of human geography*, Blackwell Publishing, 2000, 721-722. - Clifford Wilcox, *Social Anthropology: Robert Redfield*, Transaction Publishers, N. York 2008, 172. Από τη σχετική εργογραφία του Ρέντφιλντ, βλ. R. Redfield, *Tepotzlan, a Mexican Village*, University of Chicago Press, Chicago 1933. - *The Folk Culture of Yucatan*, University of Chicago Press, Chicago 1941. - *The Role of Cities in Economic development and Cultural Change*, University of Chicago Press, Chicago 1954. - *The little community*, University of Chicago Press, Chicago 1956.

55. E. Durkheim, *The division of labour in society*, Free Press of Glencoe, N. York 1960.

56. J. Short, *Imagined country: society, culture and environment*, London - New York, Routledge 1991.

57. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 1 (12. 1. 1960), 2.

58. Το νόημα της τελευταίας ερωτηματικής πρότασης είναι περίπου αυτό: τους πήραμε «κατ' αποκοπήν» και είμαστε υποχρεωμένοι ες αεί να τους ψηφίζουμε; Στα *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 3 (19. 2. 1960), 2.

59. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 5 (31. 3. 1960), 2.

γιο του Μιχάλη, αλλά και στον γυμνασιόπαιδα ακόμη γιο του Έργη (βλ. παρακάτω) ότι ο Ν. Μ. δίνει εμμέσως τη δική του «αριστερή» απάντηση στο θέμα της *κοινωνικής σύνθεσης των εκπαιδευτικών μηχανισμών της εποχής του*, που αρχίζει να γίνεται λαϊκότερη, όχι απλώς λόγω μεγαλύτερης συμμετοχής των «παιδιών του λαού» σ' αυτήν, αλλά λόγω της υπερ-αντιπροσώπευσής τους, ένα θέμα-ταμπού για τα «αριστερά» κόμματα της σημερινής πολιτικής σκηνής...

Αυτός ο πρώην «δεξιός» έχει γίνει ο επαναστατημένος της εποχής του, μέσα από την βίωση της σκληρής καθημερινότητας της πόλης και από την τριβή του με τις «αριστερές» ιδέες της συγκεκριμένης «επαναστατικής κατάστασης» των μέσων του '60. «*Λέω και πού τα βρίσκουνε τα λεφτά [οι πλούσιοι], λέει, άλλοι σα και σένα δουλεύουνε γι' αυτοί. Ο ιδρώτας σου, μου λέει, γίνεται σαμπάνια και τη μπίνουνε*»⁶⁰, «*Εμείς Έργη, εμείς λέω είμαστε κι ο πλούτος κι η δύναμη κι η δόξα και όλα τα πάντα*»⁶¹, γράφει σε άλλη επιστολή του στον συγχωριανό του Έργη, που μένει αμετακίνητος στην Κόρωνο αρνούμενος να ξενιτευτεί. Αυτή η («επικίνδυνη» για το ισχύον πολιτικό «σύστημα») μεταστροφή του Μιχάλη με παραπέμπει στην πολιτική ιδεολογικοποίηση του *λαού της υπαίθρου* από το γερμανικό ρομαντισμό του 19ου αι., που οδήγησε στην ταύτιση του λαού της (της υπαίθρου) με το σύνολο του *εθνικού λαού*, και έγινε η *ψυχή* του (volkgeist). Η Ευρώπη εκείνη την περίοδο συνταρασσόταν από λαϊκά επαναστατικά κινήματα (αιτίες οι άθλιες συνθήκες ζωής, ο στυγνός καπιταλισμός), νέα, «επικίνδυνα» για την ισχύουσα νομιμότητα κινήματα δημιουργούνταν με βάση τις σοσιαλιστικές και αναρχικές ιδέες (των R. Owen, Ch. Fourier, P. Joseph Proudhon, K. Marx, Fr. Engels, κ.ά.). Η Λαογραφία στη Γερμανία (του 19ου αι.) ερχόταν αρωγός στην προσπάθεια του κράτους να αναχαιτίσει την εξάπλωση του προλεταριάτου και τις ταξικές διακρίσεις. Για την ιθύνουσα εξουσία και τη λογισύνη η αγροτική τάξη της υπαίθρου ήταν «δύναμη μονιμότητας», ο σταθερός πυρήνας που θα άντεχε σε κάθε αλλαγή⁶², η προβολή του ήθους των αγροτών εξυπηρετούσε την *ομογενοποιητική* προσπάθεια του γερμανικού έθνους. Στην Αθήνα του 1960 η άρχουσα τάξη διοχέτευε (ακόμη και τότε) ανάλογες ιδέες, διέσπειρε συνειδητά διχαστικά μηνύματα περί «νομιμοφρόνων αγρο-

60. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 9 (10. 7. 1960), 2.

61. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 13 (10. 10. 1960), 2.

62. Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Η Θεωρία της ελληνικής Λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1986, 17 κ.ε. - Μ. Μερακλής, *Λαογραφικά ζητήματα*, Μπούρας 1989, 28.

τών» και «επαναστατών εργατών» της πόλης.

Ο μέτοικος Μιχάλης, ο «εξόριστος του χωριού» στην πόλη της Αθήνας, νιώθει εκτός τόπου, δεν μπορεί να συνηθίσει τις νέες αστικές συνθήκες, ειδικά τις ημέρες των εορτών, που παραπέμπουν σε μια άλλη μορφής κοινότητα και σε μια άλλη *συλλογικότητα*. Ο κόσμος της λάμπης και της χριστουγεννιάτικης γιορτής βεβαίως τον συγκινεί, τον εντυπωσιάζει, όπως τον καθένα μας που βίωσε ανάλογες εικόνες: *«Πάει κάμποσος καιρός πούφνα από κάτω κι ακόμα να συνηθίσω. Όλο στεναχωρημένος είμαι. Ευτές οι χρονιάρες μέρες μου στοιχίζουνε κιόλας πιο πολύ. Επά μεσ' τη μπολυκοσμιά τάχω χαμένα. Δε μπορείς να σαλέψης μεσ' τσι στρατές. Να δης εκείνα ντα μπαιχνίδια, εκείνες τσι φωταψίες, εκείνα τα μιλιούνια το γκόσμο που παιαινόρχεται και κάτι αυτοκινητάρες που μα το Νησού Χριστό κι α' δε σαλεύη το μυαλό τ' ανθρώπου»*⁶³. Ο εντυπωσιασμός του όμως (η μυθοποίηση της Αθήνας) φθάνει μέχρις εδώ, όταν έρχεται αντιμέτωπος με την αλήθεια που αποκρύβουν οι προσωρινές και επιβλητικές φωταψίες. Ένα εξόχως πολιτικό πρόσωπο, όπως ο Ν. Μ., δεν θα μπορούσε να αναπαραστήσει μια αναληθή εικόνα της εργατικής τάξης και των συνθηκών της ζωής της. Ο χειμώνας του 1960 ήταν βαρύς, με χιόνια και βροχές, το δωμάτιο που διαμένει ο ήρωάς του είναι ψηλά στο Γαλάτσι, *«κι άμα φυσά αέρας θαρρώ, μα τη Ναργοκοιλιώτισσα, πως είναι στη Νανεμοχορεύτρα»*⁶⁴. *Δε σοφελιάζει κι η παλιόπορτα και μας επερόθιασενε το κρύο»*⁶⁵. *Τσι μέρες τσι χιονάς δε μας εκόλλανε νύπνος κι νναγκάζουντανε ο Γιάννης μου κι ήναβενε μια μπαλπογκαζέρα πούχομενε για να πυρωθή. Μα ήκαμενε όμως το καμένο μέλες και στιέται, μα Θεό, μεσούρανα άμα τωνα τρώνε. Ετού το ελάχιστο, πετά καένας μια μπαλποκουτσούρα στη μπαραστιά και περνά όλη μέρα. Επά όμως, ίντα να κάνει; ...»*. Κάτι σκαρφίζεται (ο λογοτεχνικός οίστρος του Ν. Μ., από βιωμένη εικόνα συγχωριανού του ή και του ίδιου): να επισκέπτεται κάποιον συγχωριανό του που διαθέτει καλοριφέρ, δήθεν πως τον επισκέπτεται για επαγγελματική συνάντηση και να ζεσταίνεται λίγο⁶⁶. Το επαναλαμβάνει συχνά: *«Ηλεές μου στο γράμμα σου πως ήκαμενε κάτω κρύα. Σάμπως και πά ήτανε καλλίτερα; Ξυλιάζομενε*

63. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 1 (12. 1. 1960), 2.

64. Τοπωνύμιο του χωριού, που αποδίδει απόλυτα αυτό που δηλώνει: σημείο που χορεύουν όλοι οι άνεμοι.

65. Δεν σφαλίζει καλά η παλιόπορτα και μας περόνιασε το κρύο.

66. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 3 (19. 2. 1960), 2.

και μεις οι έρημοι. Πού να τάβρωμενε τα καοριφέρια επά, κοντέβγομενε να μην έχομενε πόρτες, και συ μου λες για πολυτέλειες»⁶⁷. Το καθημερινό μεροκάματο στις σκαλωσιές βγαίνει με κόπο και ιδρώτα, ειδικά το καυτό καλοκαίρι: «Λιτσιναρίζει ο ιδρώτας από πάνω μου ποταμός, πέφτου ντα χώματα και τα τσιμέντα απάνω μας που θαρρεί καένas πως είν' οι πλάτες μας πλάκα του τσιμέντου. Το βράδυ μόνου που θα τελειώσωμενε, βουτώ τη λαστίχα και ρίχνω απάνω μου νερό και ντροσιζομαι μια (υ)χιιά⁶⁸. Άσπια που δε μπορώ να κλείσω μάτι. Εντό το παλποδωμάτιο πυρώνει και σε ψήνει σα φούρνο. Όντε 'δω πια τ' απόσα⁶⁹, βουτώ τη γκεφαλή μου σ' ένα γκαζοντενεκέ με νερό κι υστερνά χώνω και τα ποδάρια μου κάμποση ώρα και τα παπλακίζω μεσ' το νερό και πάει η καρδιά μου στη θέση τζη...»⁷⁰. Τα μεροκάματα είναι λίγα, τα αιτήματα για αυξήσεις μισθών ρίχνονται στον «κάλαθο των αχρήστων»: «Α' θεs και για τσι δουλειές, μάθε πως ακόμα να 'νοιξουνε. Τα ίδια είναι κι επά, αεργίες και φτώχes. Εώ έχω καμωμένα εούτο το μήνα δώδεκα μεροκάματα και τσι επίλοιπες μέρες ερένουμουνε⁷¹ στα καφενεία και καταποκεί στη Δημαρχία για καμμιά δουλειά». Ο περιγραφόμενος σε άλλες επιστολές⁷² «επιδεικτικός καταναλωτισμός» των εργοδοτών και η αναλγησία τους στα αιτήματα της εργατικής τάξης γίνονται πηγή ταξικού μίσους: «Ε, που να τσ' έβρη άδικια ώρα πούναι οι πρωταίτιοι και φύαμενε ατά σπίθια μας και τσι φαμελιές μας και βολοδερνούμαστενε σ' τσι ξενηθιές σαν τουρκούφτοι. Άο δε θέω⁷³ μόνου να μ' αξιώση ο Θεός να τσι 'δώ στη μπάντα του δρόμου με το γκασμά στο νόμο να 'υρέβουνε μεροκάματο. Να δούνε τη γλύκα του κασμά και τσ' αργαθιάς το μπόνο»⁷⁴. Πρόκειται για μια ιδιότυπη κατάρα, ακραιφνώς πολιτικού περιεχομένου, με το υλικό της ειλημμένο από την προφορική παράδοση του χωριού και από τη ζωή των οικοδόμων της Αθήνας, ενός «πολιτικά προηγμένου» τμήματος της εργατικής τάξης αυτήν την περίοδο. Αξιοπρόσεκτη είναι η έμμετροι ποιητική εκφορά της τελευταίας της πρό-

67. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 28 (11. 3. 1964), 2.

68. Μιαν υχιιά, τοπικός προσδιορισμός του «ολίγο», όσο χωρά στο νύχι ενός δακτύλου.

69. Όταν 'δω τα δύσκολα.

70. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 31 (24. 8. 1964), 2.

71. Τριγυρνούσε στα καφενεία και στους χώρους γύρω από το δημαρχείο. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 1 (12. 1. 1960), 2.

72. *Ναξιακά Χρονικά*, φφ. 1 (12. 1. 1960), 2 και 9 (10. 7. 1960), 2.

73. Άλλο δεν θέλω.

74. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 17 (31. 3. 1961), 2.

τασης, που επιβεβαιώνει την άποψη ότι και οι *κατάρες* αναπνδούν από την ανθρώπινη καθημερινότητα, έξω από τελετουργικά προσδιορισμένες καταστάσεις (πρβλ. τη λειτουργία της «αυθόρμητης» παροιμίας σε αντιδιαστολή με τον εθιμικά προσδιορισμένο λειτουργικό ρόλο των γαμήλιων, π.χ., τραγουδιών).

Η έμφυτη *δομική νοσταλγία* των αστών⁷⁵, όταν συνεπικουρείται από άθλιες εμπειρίες, εξάπτεται. Ο Μιχάλης επαναλαμβάνει διαρκώς μια απραγματοποίητη ευχή: να επισκεφθεί το χωριό του τη Λαμπρή, να το απολαύσει όλη τη «Νια Βδομάδα», να πάει προσκυνητής στη χάρη της *Αργοκοιλιώτισσας*, στο ξακουστό πανηγύρι του χωριού του δηλαδή, αυτήν την ιδιαίτερη εθιμική στιγμή που θα τον αναβάπτιζε στα νάματα της τοπικής του *ταυτότητας*. Η επιθυμία του μού μοιάζει με την ανάλογη ενός θρησκευτικού προσκυνήματος⁷⁶, μιας *διαβατήριας τελετουργίας*⁷⁷, ως *μύησης* πρωτίστως σε μια χαμένη κοινότητα, με τον ορισμό που της έδωσε και τα στάδια που διέκρινε ο Arnold van Gennep και επέκτεινε ο Victor Turner⁷⁸. Δεν είναι τυχαίο φυσικά ότι επιθυμεί να επισυμβεί αυτός ο νόστος στον «ιερό χρόνο» της κοινότητας, στην πιο λαμπρή ίσως ημέρα του ορθόδοξου χριστιανικού «ιερού χρόνου», στην πιο σημαντική για κείνον τοπική εκδοχή του «ιερού χρόνου», το πανη-

75. J. Frow, *Time and commodity culture*, Clarendon, Oxford 1997, κυρίως 65-101. - M. Herzfeld, *Cultural intimacy*, Routledge, London 1997, 109-138. - Ευ. Αυδίκος, *Χάλασε το χωριό μας χάλασε. Ιστορίες περί ακμής και πτώσης στη Λευκίμη Έβρου*, «Πολύκεντρο» δήμου Τυχερού, Αλεξανδρούπολη 2000, 38. - Β. Νιτσιάκος, *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, Οδυσσέας, Αθήνα 2003, 81.

76. Για την ελληνική περίπτωση, και δη της Ευαγγελίστριας στην Τίνο, βλ. ενδεικτικά Jill Dubish, *Το θρησκευτικό προσκύνημα στη σύγχρονη Ελλάδα. Μια εθνογραφική προσέγγιση*, μετάφρ. Διόνα Μουστρή, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000, 59 κ.ε., όπου και η προγενέστερη διεθνής βιβλιογραφία. Βλ. και Μ. Γ. Σέργης, «Η εκδρομή ως προσκύνημα στον “ιερό” γενέθλιο τόπο: η πρώτη εκδρομή εθnikοτοπικού εν Αθήναις συλλόγου τον 20ό αι. στη γενέτειρα Νάξο», στον τόμο Ιω. Προμπονάς (επιμ.), *Αγαθοεργία. Τιμητικός τόμος για τον επίσκοπο Κνανέων Χρυσόστομο Μαυρογιαννόπουλο, διαπρεπή Νάξιο της Διασποράς*, Σύλλογος Δαμαριώνα Νάξου, Αθήνα 2008, 535-559.

77. Πρβλ. Μ. Γ. Σέργης, *Διαβατήριες τελετουργίες στον Μικρασιατικό Πόντο* (μέσα 19ου αιώνα- 1923). *Γέννηση, γάμος, θάνατος*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2007.

78. Jill Dubish, *Το θρησκευτικό προσκύνημα...* ό.π., 125. Βεβαίως, το τελευταίο, εν αντιθέσει προς άλλες τελετουργίες, αποτελεί εκούσια δραστηριότητα, θέση στην οποία οι Turner και Turner προτείνουν ότι «το προσκύνημα είναι καλύτερα ίσως να θεωρείται (...) ως “οιονεί μεθοριακή” παρά ως μεθοριακή κατάσταση...»: Victor Turner και Edith Turner, *Image and pilgrimage in christian culture*, Columbia University Press, N. York 1978, 35. - Victor Turner, *The ritual process: Structure and anti-structure*. Chicago: Aldine, 1969. Οι φάσεις του -θυμίζω- είναι: (α) ο *αποχωρισμός* του προσκυνητή από την καθημερινή ζωή, (β) η *μεθοριακότητα*, η *μεθοριακή* δηλαδή περίοδος, κατά τη διάρκεια της οποίας γίνεται το ταξίδι στον ιερό τόπο και (γ) η *επανενσωμάτωση*, με την επιστροφή του προσκυνητή στην καθημερινότητα, από την οποία αποκολλήθηκε για λίγο διάστημα.

γύρι της Αργοκοιλιώτισσας⁷⁹. Το τελευταίο ήταν η κορυφαία στιγμή της θρησκευτικής ζωής του χωριού. Είναι γνωστός στη Λαογραφία ο πολυσχιδής χαρακτήρας των πανηγυριών (θρησκευτικός, κοινωνικός, οικονομικός, ψυχαγωγικός)⁸⁰. Θεωρώ πως (εκτός από τον πρωτεύοντα θρησκευτικό) ο κοινωνικός είναι λαογραφικά αξιοπαρατήρητος, αφού το πανηγύρι είναι ένας άμεσος τρόπος για έκφραση κοινωνικότητας, για επαναδιαπραγμάτευση σχέσεων, για τον ξενιτεμένο -ειδικά- λειτουργεί ως στοιχείο ενίσχυσης της τοπικής ταυτότητας, ως ανανέωση τής (πρόσκαιρα ίσως διασαλευμένης) πολιτισμικής συνοχής, κλπ.: «*Επά στσ' Αθήνες ούτε χρονιάρες μέρες καταβαίνεις, ούτε τίποτα. Μα τον εντριάδι Θεό, α' δεν έρθω κάτω, θα σκάσω. Λαχτάρησα ν' ακούσω τσι καμπάνες τσ' εκκλησιάς που σημαίνουν ολημερίς τσι μέρας τη Λαμπρή και νοιώθεις πως είν' Ανάσταση. Θα σημάνω τριπλοκάμπανο να ευφραθή η ψυχή μου. Να ριζωμενε και καένα μισάδι από κει όξω τσι Κουφοερακίνας το ρυάκι να σειστούν νοι τόποι. Α' δουλέψω κι όλας όπως 'οαριάζω, θα πάρω και τω γκοπελιώ τρακάκια...*»⁸¹. Η απογοήτευση στον ίδιο και στην οικογένεια από τη μη πραγματοποιηθείσα (τελικά) κάθοδό του στο χωριό είναι αναμενόμενη. Τα παιδιά του «...*παραπονεμένα κάθουντανε τσα στη μπάντα στ' αυλής τσ' εκκλησιάς πούλειπενε μόνο το μπαμπάκι από το στόμαντωνε*⁸². *Κι αμ' εκείνη η έρημη η 'νναίκα σου το ίντα τράβηξενε δε λέεται...*»⁸³. Το ίδιο μοτίβο και την άλλη χρονιά: «*Λαχτάρησα*

79. Βλ. ενδεικτικά Ch. Stewart, «Τα όνειρα θησαυρών ως ασυνείδητες ιστοριοποιήσεις», στον τόμο Χρ. Χατζητάκν - Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός. Λαογραφία και Ιστορία, Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου - Νέστορος*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, 120-127. - Ο ίδιος, «Οι Ονειρευόμενοι. Τα γεγονότα του 1930 στην Κόρωνο», *Αρχαιολογία*, τχ. 80 (Σεπτέμβριος 2001), Το όνειρο στη νεώτερη Ελλάδα, 8-14.

80. Μ. Βαρβούνης, «Τα πανηγύρια στη Σάμο. Παραδοσιακά μορφώματα και σύγχρονες μεταλλαγές ως συνάρτηση των κοινωνικών διαφοροποιήσεων», *Απόπλους* 12 (1994), 383-391. - Ευ. Αυδίκος, *Χάλασε το χωριό μας χάλασε...* ό.π., 134-135 και passim. Για την οικονομική διάσταση των πανηγυριών βλ. Μ. Βαρβούνης, *Παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά και θρησκευτική λαογραφία*, Οδυσσέας, Αθήνα 1995, 38, 82, 110. - Γ. Βοζίκας, *Το πανηγύρι της αγίας Μαρίας στην Ηλιούπολη. Η σύγχρονη μορφή ενός πολιτισμικού φαινομένου στον ελληνικό αστικό χώρο και το κοινωνικό-οικονομικό του πλαίσιο*, δ.δ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αθήνα 2006, όπου αναλύονται οι επιμέρους χαρακτήρες του.

81. Κι αν δουλέψω κι όλας, όπως λογαριάζω, θα αγοράσω και των παιδιών τράκες (θουροβοτιά εκρηκτικά που πετούσαν τα παιδιά κατά τη διάρκεια των εορτών του Πάσχα). Το παράθεμα από το φ. 5 (31. 3. 1960), 2.

82. Μεταφορά από τον νεκρό, από το *σφράγισμα*, όπως γράφω αλλού, των αισθητηρίων οπών του σώματος, «σημείο» της οριστικής απώλειας της ζωής. Πρβλ. Μ. Γ. Σέργης, *Διαβατήριες τελετουργίες στον μικρασιατικό Πόντο...* ό.π., στο *λήμμα σώμα*, 336.

83. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 6 (30. 4. 1960), 2.

μα τη στράτα που μας σε χωρίζει νάρθω κάτω. Επά βρε παιδί μου ούτε Σαρακοστή νιώθεις ούτε γιορτή, ούτε τίποτα. Από τότε πούφρα από κάτω έχω να σπερνιστώ. Κι όσο θωρώ και κοντοζυγώνουνε οι Λαμπρές καίουνται-νε τα φύλλα τσι καρδιάς μου. Σπαρταρά βρε η ψυχή μου άμα σκεφτώ τη Νηα Παρασκευή πως δε θάμαι κάτω, να πάω κι εώ στη Ναργοκοιλιάτισσα σαν άρθωπος να λειτρουνηθώ. Να δω τ' αθρωπομάνι τσ' Αζάς να ανεβοάξη μεσ' τα προβόλια, να ρίξω κι ένα κουτσοκάβαδο στα βιολιά να ευφραθή η ψυχή τση ψυχής μου...»⁸⁴. Καμπάνες⁸⁵, ήχοι κρότων⁸⁶, «κουτσοκάβαδο» (= η «χορευτική φιγούρα», η απόλυτη έκφραση της υποκειμενικότητας στο χορό, που γεννιέται και πεθαίνει την ίδια στιγμή, ανεπανάληπτη φυσικά) είναι τα κίνητρα του νόστου. Δυστυχώς, δεν υπάρχει χώρος για περαιτέρω ανάλυση αυτών των ακουστικών αισθητηριακών μνημών, των ακουστικών αισθητηριακών ηχοτοπιών που δονούν την ψυχή του εξόριστου στην Αθήνα Κορωνιδιάτη⁸⁷.

Την απαγορευμένη νόστο-κάθοδο του Μιχάλη στην πατρίδα αναπληρώνει στα κείμενα των επιστολών μια άλλης μορφής άνοδος, που υποκαθιστά την απραγματοποίητη ανθρώπινη κάθοδο. Είναι (πέρα από την επιστολή με τα νέα του χωριού, με τα οποία αναζωογονείται η επαφή με τις προγονικές ρίζες) η άνοδος των ντόπιων αγαθών της κορωνιδιάτικης γης προς τον «αθηναίο» παραλίπτη τους. Στο τέλος πολλών επιστολών του ο Μιχάλης ζητά από τον συνομιλητή του να του αποστείλει κάτι από το χωριό. Στα

84. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 17 (31. 3. 1961), 2. Πρβλ. φ. 21 (17. 8. 1961), 2.

85. R. M. Schafer, *The tuning of the world*, New York 1977. - P. Bailey, «Breaking the sound barrier: a historian listens to noise», *Body and Society* 2 (1996), 49-66. - A. Corbin, *Village bells. Sound and meaning in the 19th century French countryside*, New York 1998. - P. Gutton, *Bruits et sons dans notre histoire. Essai sur la reconstitution du paysage sonore*, Paris 2000. Συμπληρωματική βιβλιογραφία βλ. στο Μ. Γ. Σέργης, «Τοπική ταυτότητα, όψεις της κοινωνικής ζωής, “συνέχειες” και “μεταβολές” του “παραδοσιακού”»: Η περίπτωση του Μεσοχωρίου Καρπάθου στη δεκαετία του 1950», *Πρακτικά του Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Καρπαθιακής Λαογραφίας* (αφιερωμένο στη μνήμη του ακαδημαϊκού Γεωργίου Μ. Μιχαηλίδη-Νουάρου), Κάρπαθος 22-26 Μαρτίου 2006, Αθήνα 2008, 885, υποσημ. 65.

86. Γνωστή στη Λαογραφία η πολυσημία τους (και η πλούσια σχετική βιβλιογραφία). Εδώ ως διώκτες του κακού.

87. Η περί τα ηχοτοπία βιβλιογραφία είναι τεράστια. Βλ. ενδεικτικά την εργασία μου «Ηχοτοπία (soundscapes) της Αθήνας (1880-1896) στο συγγραφικό έργο του Μιχαήλ Μπτσάκν. Συμβολή στη διεύρυνση της θεματολογίας της Κοινωνικής Λαογραφίας», που ανακοίνωσα στο συνέδριο για τα 100 χρόνια της ελληνικής Λαογραφίας. Βλ. Τομέας Βυζαντινής Φιλολογίας και Λαογραφίας του Τμήματος Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών - Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία, *Πρόγραμμα Πανελληνίου Συνεδρίου: 100 χρόνια Ελληνικής Λαογραφίας 1909-2009*, Πανεπιστήμιο Αθηνών (Αμφιθέατρο «Ιωάννης Δρακόπουλος»), 11-13 Μαρτίου 2009.

επόμενα, αναφέρομαι στη φορτισμένη συναισθηματικά διάσταση αυτών των αντικειμένων που προέρχονται από τον γενέθλιο τόπο. Είναι, εν πρώτοις, πηγή οικονομικής ανακούφισης, αλλά και ηδονής: *«Ηφερε μου ο ταχυδρόμος τη στροφιλιά και σφίγγω μια ποτηριά κάθε βράδυ και πάω και πέφτω, μα το Θεό, τάβλα. Είναι, Έργη, δυναμίτις. Μα πιταφτικού ήκαμές το και δεν ήφηκες να τραβήξει»*⁸⁸; *Ήπηρα και το τουλουμάκι με το κρασί. Βυζάντιο κρασί Έργη. Μάτι μη μπιάση τα πράματα και τσ' αρθώποι που τα δουλεύουνε. Ήγραφέ σου να μου στείλεις και μια νχιά μουσταλευριά, μα πρέπει πως το ξέχασες»*⁸⁹. Η τροφή, ως ηδονή, καθορίζει παιδιόθεν τον ψυχικό βίο του ατόμου, παρά τον ιδεολογικό αγώνα των λογίων, των διανοητών, των εξουσιαστών να υποβαθμίσουν τη σημασία της, το συσχετισμό της κατ' ουσίαν με το σώμα, στο πλαίσιο του δυισμού «σώμα-πνεύμα»⁹⁰. Αλλά τα αντικείμενα-τροφές δεν είναι μόνον υλικά αγαθά, δεν μειώνουν απλώς την οικονομική δυσπραγία του αποδέκτη τους, είναι αντικείμενα προικισμένα με επιπλέον νόημα. Στην κοινωνική τους ζωή τα υλικά αυτά αγαθά απέκτησαν κι άλλη σημασία μετά την παραγωγή τους και τη μετακίνησή τους στην Αθήνα, για συγκεκριμένο σκοπό: *απέκτησαν συμβολική αξία, έγιναν στοιχεία ταυτότητας των ανθρώπων που τα αναμένουν εκεί, γιατί αυτά τα σιωπηλά αντικείμενα έχουν μέσα τους την «ομιλούσα ψυχή» του γενέθλιου τόπου, μεταφέρουν τον τόπο και το παρελθόν τού «αυτοεξόριστου φυγάδος» στο μικρό διαμέρισμα του Γαλατσίου.*

Έγγραφα προσφάτως, σε μια αδημοσίευτη ακόμη εργασία μου με θέμα τα ημερολόγια των *εθνικοτοπικών συλλόγων*⁹¹, τα εξής: «Πολλές πλευρές της υλικής κουλτούρας παραμένουν μέχρι σήμερα αθέατες στους ερευνητές⁹². Η ελληνική Λαογραφία υστερούσε μέχρι προσφάτως σε ολιστικές θεωρήσεις του υλικού βίου, στην επισήμανση, δηλαδή, και στον τονισμό των δια-

88. Την έκανες εξεπίτηδες «μπαρούτι» (δυνατή), δεν άφησες να μετριαστεί κάπως η «σπιρτάδα» της.

89. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 26 (9. 12. 1963), 2.

90. Από την πληθώρα της σχετικής βιβλιογραφίας κρίνω σκόπιμο να παραπέμψω στη μελέτη του λαϊκού θεάτρου, όπου τα πάντα «μεταφράζονται» σε σώμα, τροφή, γέλιο, χόμα. Βλ. ενδεικτικά στον Γ. Κιουτσάκη, *Καρναβάλι και παραγκιόζης. Οι ρίζες και οι μεταμορφώσεις του λαϊκού γέλιου*, Κέδρος, Αθήνα 1995.

91. «Ημερολόγια τοίχου» των εθνικοτοπικών συλλόγων: η περίπτωση των εν Αθήναις ναξιακών συλλόγων, 1980-2007», στα πρακτικά του Συνεδρίου που επιμελούνται η Ομότιμη Καθηγήτρια του Παν/μίου Αθηνών κ. Αικ. Κορρέ - Ζωγράφου και ο Γιώργος Κούζας.

92. Προβλ. Αλέκος Φλωράκης, «Η εθνογραφική τεχνολογία. Όψεις θεωρίας και εφαρμογής», *Εθνολογία* 6-7/1998-99, 32-34.

φόρων επιπέδων λειτουργίας των αντικειμένων⁹³, στην προσέγγισή τους ως πολιτισμικά κατασκευασμένων ολοτήτων που μετασχηματίζονται, αφού ο ίδιος ο πολιτισμός που τα δημιούργησε μεταβάλλεται. Τα αντικείμενα είναι πολύσημα. Το καθένα (ως αποθήκη σημασιών) στη διάρκεια της κοινωνικής του ζωής αποκτά εναλλασσόμενες ή νέες λειτουργίες, πάντοτε κοινωνικά καθορισμένες· συγκεντρώνει και κοινωνικά χαρακτηριστικά, αφού σχετίζεται με ανθρώπους, αποκτά τελικά ένα συμβολικό νόημα⁹⁴. Οι πολιτισμικές εξελίξεις επιδρούν αναπόφευκτα και αντανακλώνονται όχι μόνον στο χώρο των ιδεών αλλά και στα αντικείμενα και στη μέχρι τότε λειτουργία τους στην καθημερινότητα των χρηστών τους, με τις αλλαγές που επέρχονται στη χρήση τους, στις τεχνικές της κατασκευής τους αλλά κυρίως στην κοινωνική, την οικονομική ή τη συμβολική αξία τους⁹⁵. Είναι τελικά δύσκολο να απαντήσουμε πού αρχίζει και πού τελειώνει ένα αντικείμενο (να περιορίσουμε τα όριά του), θέση που είχε διατυπώσει προ πολλών δεκαετιών ο Στίλπων Κυριακίδης, όταν παρατηρούσε (εντελώς προδρομικά) ότι τα όρια του υλικού πολιτισμού και των άλλων δεν ήταν ευδιάκριτα και σαφή⁹⁶. Η “πολιτισμική βιογραφία” των πραγμάτων είναι ένα από τα πλέον αγαπητά θέματα των σύγχρονων λαογραφικών ερευνών⁹⁷. Άρα, με άλλα λόγια, η μελέτη της αποτελεί μέσον για να γνωρίσουμε την ανθρώπινη σκέψη και πράξη»⁹⁸.

Η γέυση και η δύναμη της γεύσης⁹⁹, όπως την γνώρισε κάποτε, ως μνήμη της γεύσης, η αυθεντικότητά τους ως γνήσιων προϊόντων, θυμίζουν

93. Κ. Μπάδα, «Η παράδοση στη διαδικασία της ιστορικής διαπραγμάτευσης της εθνικής και τοπικής ταυτότητας. Η περίπτωση της φουστανέλλας», *Εθνολογία* 4 (1995), 130-131.

94. Simon Bronner, «Folk objects», στο Oring Elliott (ed.), *Folk groups and folklore genres. An introduction*, Utah State University Press, Logan Utah 1986, 199-223. - Barbara A. Babcock, στο R. Bauman (ed.), *Cultural performances and popular entertainments*, Oxford University Press, New York 1992, 204-216. - Στέλιος Παπαδόπουλος, «Υλικός πολιτισμός», *Εθνολογία* 3 (1994), 217.

95. Igor Kopytoff, «The cultural biography of things: Commoditization as process», στο Arjun Appadurai (ed.), *The social life of things. Commodities in cultural perspective*, Cambridge University Press, Cambridge 1988, 64-91.

96. Στίλπων Κυριακίδης, *Ελληνική Λαογραφία 1. Μνημεία του λόγου*, εν Αθήναις 1965, 41.

97. Κ. Μπάδα, «Η παράδοση στη διαδικασία της ιστορικής διαπραγμάτευσης της εθνικής και τοπικής ταυτότητας...», ό.π., 130-131. - Αλέκος Φλωράκης, «Η εθνογραφική τεχνολογία...», ό.π., 32-34. - Μ. Βαροβούνης, *Νεοελληνικά λαϊκά επιτύμβια επιγράμματα*, Παπαζήσης 2007.

98. Henry Glasie, *Material culture*, Indiana University Press 1999, 41.

99. Βλ. την εσχάτως κυκλοφορηθείσα (Αθήνα 2009) *Ιστορία της γεύσης*, του Πολ Φρίντμαν, εκδόσεις Polaris.

στον αθηναίο-Κορωνιδιάτη την ταυτότητά του. Κάθε ρουφιξιά, φαντάζομαι, από τη μυροβόλα ρακί (ή από το *κρασί - βυζάντιο*, όπως το αποκάλεσε παραπάνω) είναι ένα ταξίδι στην αυθεντική, χαμένη γεύση, αλλά και στην ιδιαίτερη πατρίδα που την παρήγε. Η γνώση-μνήμη της αίσθησης των γεύσεων που αναδύθηκε στον Μιχάλη τού ενέτεινε προφανώς τη νοσταλγία του *νόστιμου ήματος*, τον πλήγωσε. Γιατί η λέξη *νοσταλγία* εμπειριέχει το *άλγος*, και ο ξενιτεμένος Έλληνας παλαιόθεν το έχει νιώσει...

Αντιλαμβάνομαι πλήρως το συναισθηματικό δέσιμο με την πατρίδα μέσω αυτής της διαδικασίας, γιατί έχω βιώσει τη σημασία της. Ασυναίσθητα, γράφοντας αυτά εδώ, η σκέψη με μετέφερε στις αρχές της δεκαετίας του '70, όταν, φοιτητής, ανέμενα μαζί με άλλους Αξιώτες, κάπου στην Άνω Κυψέλη, σε κάποιο *πρακτορείο ναξιακών προϊόντων*¹⁰⁰, το δικό μου κουτάκι (άλλοι καλαθάκι) με τα χειροποίητα γλυκά της μάνας μου, τα μυρωδάτα ξυνοτύρια, καμιά «μπουκουνιά» γλινερό¹⁰¹, χορταρικά και ό,τι άλλο (= όποια άλλη γεύση) γνώριζαν οι δικοί μου πως δεν πρόκειται να βρω στην Αθήνα. Τονίζω και πάλι την επανασύνδεσή μου με τον γενέθλιο τόπο μέσα από την *μνήμη των αισθήσεων* της όσφρησης και της γεύσης, θέμα που έχει αναλύσει παλαιότερα η Κ. Νάντια Σερεμετάκη¹⁰². Σήμερα οι έννοιες «παραδοσιακό», «αυθεντικό» ανασηματοδοτούνται σκοπίμως από τους κάθε λογής επιτίδειους εκμεταλλευτές τους, που βασίζονται όμως μερικές φορές σε υπαρκτές εσωτερικές ανθρώπινες ανάγκες. Συνηθίζω να λέω στους φοιτητές μου ότι «η παράδοση πουλά ακριβά». Το επιβεβαιώνει ένα προσεκτικό βλέμμα γύρω μας. Ο φολκλορισμός¹⁰³ σκηνοθετεί εκ νέου τον χαμένο κόσμο της προβιομηχανικής ελληνικής κοινωνίας με αμφιβόλου αξίας και ποιότητας αναπαραστάσεις σ' ένα νέο περιβάλλον. Ευτυχώς, από την άλλη μεριά, γιατί δίνει νέα θέματα μελέτης στην *Κοινωνική Λαογραφία* που διακονούν οι μαθητές του Μιχάλη Μερακλή.

100. Ίδού ένα λαμπρό θέμα διατριβής που προτείνω στους (ναξιώτες) φοιτητές.

101. Ένα κομμάτι παστό χοιρινό. Πρβλ. Μ. Γ. Σέργης, *Λαογραφικά και εθνογραφικά από το Γλινάδο Νάξου*, Προοδευτικός Όμιλος Γλινάδου Νάξου, Αθήνα 1994, 208 κ.ε.

102. Κ. Νάντια Σερεμετάκη, *Παλιννόστηση αισθήσεων. Αντίληψη και μνήμη ως υλική κουλτούρα στη σύγχρονη εποχή*, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνης, Αθήνα 1997.

103. Από την σχετική πλήθουσα βιβλιογραφία βλ. πρόχειρα Μ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική συγκρότηση, ήθη και έθιμα, λαϊκή τέχνη*, Οδυσσεύς, Αθήνα 2004, 136-137.

Βεβαίως η ανεκπλήρωτη επιθυμία του Μιχάλη να επιστρέψει «προσκυνητής» στα πάτρια εδάφη έχει τα αίτια της: την οικονομική του ανέχεια. «*Μα πώς νάρθω, βρε Έργη, που δουλεύομενε μια μέρα και τη νάλλη καθούμαστενε*»¹⁰⁴. Ο Ν. Μ. με τα «λογοτεχνικά» του αυτά ευρήματα ουσιαστικά καταγγέλλει την ανισότητα της κοινωνίας, που στερεί από τον απλό άνθρωπο, το κοινωνικά αποκλεισμένο ον, την πραγμάτωση μιας ελάχιστης επιθυμίας του: να συναντηθεί εκ νέου με την κοινότητα που ανήκει συναισθηματικά, αυτήν που του στέρησε το αστικό περιβάλλον¹⁰⁵, να αναβαπτισθεί στα νάματά της με τη συνάντησή του με τους συγχωριανούς του, με το χορό και τη μουσική των βιολιών (βλ. αναλυτικά στα επόμενα).

Ο συγχωριανός του Έργης (που δεν εγκαταλείπει το χωριό, παρά τα αρνητικά δεδομένα που θα δικαιολογούσαν και τη δική του φυγή) έχει σχηματίσει μια πιο *ιδεατή εικόνα* για την Αθήνα, όταν συγκρίνει την αβίωτη καθημερινότητά του με τις ανέσεις της μεγαλούπολης. Είναι πολύ φυσικό, όταν κάποιος πρέπει να κάνει ταξίδι για να φέρει το απαραίτητο πόσιμο ή για τη «λάτρα» νερό στο σπίτι, να διατυπώνει παράπονα και εκτιμήσεις σαν κι αυτή: «*Εσείς μπάρεμου*¹⁰⁶ *πάν' από κει σισ' Αθήνες έχετε νερό μεσ' τα σπίτια σας κι ανοίεις τη κάνουα και ξεμπουρδαίνει μπουγάζι το νερό. Ευτά τα καά μαθές έχου νοι ξενπιές, όα τα πάντα τάχεις μεσ' το σπίτι σου*»¹⁰⁷. Ή, όταν το χειμώνα ξεροσταλιάζει στα βουνά και στα λαγγάδια και η φωτιά στο σπίτι δεν αρκεί, «*Ε, καμένη Αθήνα, ούτε κρύο κάνει ούτε τίotis. Έχετε σεις τα καοριφέρια σας και βρέχει χιονίζει χαμπάρι δε μπαίροντε*»¹⁰⁸. Λησμονεί τα αρνητικά της, που γνωρίζει από τις περιγραφές του φίλου του, κρατά όμως τις ανέσεις της που εκείνος στερείται και που λογικά επιζητεί. Επιβεβαιώνεται άλλη μια φορά ο δάσκαλός μας Μ. Μερακλής όταν προ πολλού έγραφε ότι η Λαογραφία «*παρακολουθεί τη ζωή και την κίνηση της ζωής των ομάδων μέσα από την ύπαρξη αντιθετικών σχέσεων*»¹⁰⁹.

Κατά τον Ν. Μ., την εικόνα/αναπαράσταση του χωριού τη συνθέτουν η οικονομική κρίση με τις επιπτώσεις της και το ήθος της πολιτικής. Αυτός

104. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 17 (31. 3. 1961), 2.

105. L. Wirth, «Urbanism as a way of life», στο P. Kasinitz, (επιμ.), *Metropolis: Centre and symbol of our times*, Macmillan, London 1995.

106. Τουλάχιστον. Τουρκική λέξη.

107. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 10 (29. 7. 1960), 2.

108. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 27 (6. 2. 1964), 2.

109. Σκέψεις του διατυπωμένες από τη δεκαετία του 1990. Βλ. τώρα Μ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία...*, ό.π., 441.

είναι ο καμβάς επί του οποίου ανασυνθέτει το σκηνικό του. Συνθετικά του στοιχεία, οι δύσκολες συνθήκες της καθημερινότητας, η οικονομική δυσπραγία, η εξ αυτής δημιουργούμενη πληγή της μετανάστευσης («Ο κόσμος όλο ανεβαίνει στσ' Αθήνες, παινοέρχεται σα νταχυδρόμος. Σφίγγουνε τα λουριά επά, λέει φεύγω...»¹¹⁰) και η καταρράκωση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Τα έσοδα του Έργη είναι ελάχιστα, το παιδί του φέρεται να μην έχει καινούργιο ρούχο να φορέσει, ντρέπεται τους γυμνασιόπαιδες συμμαθητές του στη Χώρα: «... Εσύ ήστειλες το ελάχιστο τσι 'υναίκας σου δυο κατόφραγκα και θα τα 'γραπούριση¹¹¹ να ξεγελάση τα παιδιά σου κάμποσο διάστημα. Μα 'ώ; Ενεμέναμενε τα ξεμπερδέματα¹¹², να δώσωμενε τα βερεσίδα μας να μας εμείνει και καένα φράγκο. Μα ώσπου να πάω στο σπίτι, μούχανε κιάλας φύει. Ούτε να τα μετρήσω δε νεπρόλαβα, εϊνήκανε φύλλα και φτερά. Στσι μαγαζατόροι, στο φούρνο, εντάρματα τσι Κοινότητας και πού και πού να προλαβαίνης. Ίσα ίσα μου μείνανε κι εόρασα μια νυχιά κρέας και ήδωκα και του Πέτρου μου να πληρώση το νοίκι ντου στη Χώρα. Ήρθενε κι ευτό το καμένο τώρα πούκλεισενε το Γυμνάσιο και θέλομενε να το μαϊτζάρωμενε να τσιπώση, γιατί καταποκεί στη Χώρα κακοπερνά¹¹³. Ήκλαιενε που δε νεπόμεινε φράγκο να του πάρωμενε καένα ρούχο, πούναι γδυτό και ντρέπεται σου λέει να πατήση στο Γυμνάσιο...»¹¹⁴. Τον Νοέμβρη του 1960 η κυβέρνηση διένειμε και στο χωριό του αλεύρι, απόδειξη μιας αναμφισβήτητα άθλιας κατάστασης, αλλά και έσχατης ηθικής εξαθλίωσης για τους υπερήφανους σε τέτοια ζητήματα Ναξιώτες, όταν μάλιστα η κρατική προπαγάνδα κατασκεύαζε μιαν άλλην πραγματικότητα για την τρέχουσα κατάσταση, και τη διοχέτευε στο λαό μέσω των επικοινωνιακών δικτύων των κομματαρχών της και του ασφυκτικά ελεγχόμενου από εκείνην ραδιοφώνου: «Το κάνανε διανομή [το αλεύρι] που θάρρουμουνε, μα το Θεό πούναι αποπάνω μας, πως είναι Κατοχή (...). Κι ήκουα κι εώ στο ράδιο πως είναι λέει πλούσια τα ελέη τω ναρθώπω»¹¹⁵.

110. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 14 (3. 12. 1960), 2.

111. Θα τα γραπογυρίσει. Επανάληψη κατ' ουσίαν της έννοιας «γύρω», για να καταδείξει ο λαϊκός άνθρωπος την ουσία της αγωνιώδους του προσπάθειας να διευθετήσει δύσκολες καταστάσεις. Τα φέρνει από 'δω, τα πάει αποκεί, τα γυρίζει από την άλλη...

112. Περιμέναμε να εισπράξουμε τα χρήματα από το οριστικό ξεκαθάρισμα-πληρωμές του σμυριγλιού.

113. Να το φροντίσουμε να «σταθεί στα πόδια του», γιατί ο υποσιτισμός το είχε αδυνατίσει.

114. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 2 (30. 1. 1960), 2.

115. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 14 (3. 12. 1960), 2.

Την κρισιμότητα των πολιτικών θεμάτων που θίγει ο Ν. Μ. προσπαθεί να την ελαχιστοποιήσει, διανθίζοντας την επιχειρηματολογία του με μερικά λογοτεχνικά ευτράπελα εφευρήματα: ο δυστυχής Έργης, π.χ., σύρθηκε στο δικαστήριο για αγροζημίες που προξένησε ο γάδαρός του, όταν το συμπαθές τετράποδο, σε «επαναστατική φάση» ευρισκόμενο, εγκατέλειψε την ανιαρή καθημερινότητά του (σαφής ο πολιτικός υπαινιγμός του Ν. Μ.) και δοκίμασε τα δροσερά φύλλα παρακείμενων αμπελιών: «... και δε νείχα φράγκο. Α νείλειπενε ο Βασίλης τσι Κατερίνας, α σείναι καλά ο άνθρωπος, θα με κλείνανε στη στρούγκα»¹¹⁶. Παραθέτει κι άλλες ανάλογες κωμικές σκηνές, που μειώνουν την πολιτική ένταση και την ατομική αθυμία, όπου επικρατεί, ως ύφος, στη στήλη.

Το άλλο θρησκευτικό πανηγύρι του χωριού, της Αγίας Μαρίνας, επανέρχεται ως κριτήριο για τον καθορισμό της κοινωνικής και οικονομικής στάθμης του κορωνιδιάτη του καιρού του: «... κρύα πράματα. Ε καμένα χρόνια που παίζανε οληνυχτίσιο τσι νύχτας και χόρευγενε ο κόσμος όος. Εφέτι μόνο τη μέρα τσ' Αγίας Μαρίνας παίζανε τρία τακίμια, κι ευτά αρχινίσανε τα προστάβραδα. Ούτε ξενικοί ούτε τίποτα...»¹¹⁷. Ο χορός επιλέγεται ορθά από τον Ν.Μ. ως άμεσος διάυλος επαφής με την τοπικότητα. Ο χωρικός του λαχταρούσε να χορέψει στο εν λόγω πανηγύρι, και θερμοπαρακαλούσε τη γυναίκα του «... να φέρη ένα κατόφραγκο πούχαμενε, μα δε βαρυνέσαι. Τόχει καταγωνιασμένο σου λέει μεσ' το σκρίνιο που δε ντο βγάνει να ξέρη πως θα χαλάσπ ο κόσμος όος»¹¹⁸. Διαισθάνομαι ότι ο Ν. Μ. θα πρέπει να ήταν δεινός χορευτής, απ' αυτούς τους Κορωνιδιάτες που έχω 'δει και θαυμάσει στις χορευτικές τους επιτελέσεις, και αντιλαμβάνομαι βλέποντάς τους αυτό που διδάσκω θεωρητικά: ότι ο χορός είναι ίσως η πιο αληθής γλώσσα του σώματος¹¹⁹, ο πιο υλικός τρόπος της μη λεκτικής έκφρασης, ένα πολύμορφο κοινωνικό γεγονός. Δεν είναι τυχαίο ότι έχουν φήμη καλών χορευτών, ότι έχουν

116. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 4 (11. 3. 1960), 2.

117. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 10 (29. 7. 1960), 2.

118. Δεν είναι υπερβολή του Ν.Μ. Την οικονομική διαχείριση του οίκου στην Κόρωνο και σε άλλα ναξιώτικα χωριά, όχι σε όλα, την περίοδο που εξετάζουμε (και παλαιότερα) την είχε η γυναίκα. Γι' αυτό θεωρώ απαράδεκτες κάποιες αναλύσεις που εκλαμβάνουν το νησί ως ένα ομοιόμορφο κοινωνικό μωσαϊκό. Το παράθεμα από τα *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 10 (29. 7. 1960), 2.

119. Από την πλήθουσα βιβλιογραφία περί του θέματος βλ. ενδεικτικά Μάγδα Ζωγράφου, *Ο χορός στην ελληνική παράδοση*, Artwork, Αθήνα 2003.

120. Αντιλαμβάνομαι και κατανοώ την αντίδραση του Έργη στα νέα χορευτικά ήθη των αστικών κέντρων. Βλ. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 10 (29. 7. 1960), 2.

ιδιαίτερο τρόπο αυτοέκφρασης κατά την χορευτική μέθεξη¹²⁰, ότι αποδέχονται ευνοϊκά τα «ακλήρηματα» *Ταντουλάδες και Κουνίτες*¹²¹ που τους προσήψαν οι γείτονές τους, εξ αιτίας ακριβώς αυτής της ιδιαιτερότητάς τους, έγγραφα σε παλαιότερη εργασία μου για το χωριό τους¹²².

Η κύρια πηγή της οικονομικής ζωής του χωριού, το *σμουρίγλι*, αντιμετωπίζει προβλήματα, τα έξοδα της εξόρυξης (φιτίλια, δυναμίτες) αυξάνονται («ό,τι όρος κι αν είχα ήτανε δώδεκα φράγκα κι ήδωκά τα ν' ατσαώσω τη τσαπάξινο¹²³, γιατί χωρίς ευτή βλέπεις ήδενα τα χέρια μου»¹²⁴), οι ατσαθαλίες των διοικούντων δυσχεραίνουν την κατάσταση, η πολιτική πατρωνία το εκμεταλλεύεται κατά κόρον, αφού το όλον σύστημα εξόρυξης και διαχείρισής του ενισχύει αμφοτέρωτα τα συμβαλλόμενα μέρη.¹²⁵ η παραγωγή της γης (φρούτων κυρίως) συμβαδίζει μερικές χρονιές («κάθε φτωχός κι η μοίρα του») με την κακή πορεία των άλλων οικονομικών μεγεθών («ξυλοκαρπία δεν έχει φέτι... Πύρι πυριού πία νοι κόποι μου»¹²⁶)· ως προστεθεί εδώ το ευτράπελο, αλλά τραγικό στην ουσία του γεγονός: «Άλλες χρονιές μας σε στέρνανε και καένα χαρτζιλικάκι τα Χριστουγεννόσκοα, μα φέτι πρέπει πως το ξεχάσανε¹²⁷. Αρθώποι βλέπεις είναι κι ευτοί, ίντα να πρωτοπρολαβαίνουνε...»¹²⁸. Το χαρτζηλίκι δεν το στέλνουν κάποιοι Αθηναίοι συγγενείς του, ούτε μετανάστες στην Αμερική, αλλά οι «ιδιαίτεροι» και οι κομματάρχες του κ. Υπουργού, από την Αθήνα...

Ο Ν. Μ. τόνισε πολλές φορές στην αρθρογραφία του τον καθοριστικό ρόλο που ορθά θεωρούσε πως διαδραμάτιζαν οι μεσάζοντες του πολιτικού συστήματος *κομματάρχες*. Είχε καταγγείλει πολλές φορές τη συμπεριφορά τους, τους θεωρούσε αλυσίδες που κρατούσαν τον κόσμο της

121. Μ. Σέργης, *Ακλήρηματα. Οι αλληλοσατριτισμοί ως όψεις της ετερότητας στην αρχαία και τη σύγχρονη Ελλάδα*, Αντώνης Αναγνώστου, Αθήνα 2005, 212.

122. Μ. Γ. Σέργης, «Τοπική ταυτότητα και λογισσύνη: η περίπτωση της Κορώνου (αρχές του 20ού αιώνα) και του Ιωάννη Χουζούρη», *Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων»*, Κόρωνος 4-7 Σεπτ. 2003, Αθήνα 2007, 727.

123. Ό,τι χρήματα είχε ήταν 12 δραχμές και τις έδωσε στον σιδερά να ατσαλώσει την τσαπάξινο (τσαπά + αξίνη).

124. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 18 (1. 6. 1961), 2.

125. Πρβλ. Μ. Αρχοντάκης, Γ. Γιαννούλης, *Ποίηση χαραγμένη στην πέτρα. Κοινωνική μνήμη και ποιητική με θέμα το σμουρίγλι από τ' Απεράθου και την Κόρωνο της Νάξου*, Ατραπός, Αθήνα 2001, 72 κ.ε.

126. Πήγαν χαμένοι οι κόποι μου, «αέρι και πυρί». *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 8 (25. 6. 1960), 2.

127. Τις σχόλες (εορτές) των Χριστουγέννων, μα εφέτος φαίνεται πως το ξεχάσαν.

128. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 16 (21. 2. 1961), 2.

υπαίθρου δέσμιο στο άρμα της πολιτικής πατρωνίας, άρα «κλειδί» για την πορεία της μετεξέλιξης του πολιτικού συστήματος. Πρόσεξα ιδιαιτέρως τρία σχετικά άρθρα του¹²⁹. (Η πολιτική εξάρτηση *«αρχίζει από τότε που θα σκεφθή ο συμπατριώτης μας το διορισμό. Και συνεχίζεται πολλές φορές εις το διηνεκές»*¹³⁰ γράφει αλλού). Είναι αυτοί, π.χ., που υποκινούν τους χωρικούς να «κατέβουν» από την Κόρωνο και τ' άλλα χωριά (εκόντες-άκοντες) στη Χώρα, προς προϋπάντηση του υπουργού στο λιμάνι¹³¹, είναι οι ίδιοι που «προπαγανδίζουν» το κυβερνητικό έργο στα καφενεία και απειλούν όσους «ακούγεται» πως θα εγκαταλείψουν το «κομματικό μαντρί». Ο «δεξιός» Έργης του Ν. Μ. είναι ο εγκλωβισμένος στα αστικά κόμματα πολίτης, ο εκ παραδόσεως «δεξιός», έγκλειστος στην πολιτική του παράδοση, που νιώθει την αλήθεια των πραγμάτων, αλλά δεν μπορεί να υποστηρίξει τους υποστηρικτές της, γιατί έχει αταλάντευτη εμμονή στην κομματική του ταυτότητα και επειδή *φοβάται* (*«... έχεις βρε χίλια δίκνα, το βλέπομενε κι εμείς και το καταλαβαίνομενε, μα έλα που δε μπορούμενε να τσι πετάξομενε από πάνω μας»*¹³², *«Εσύ πολεμάς να με κατηχήσης, μα 'ώ στο λέω: Όσπου ζω θάμαι μαζί ντωνε κι ασ μη νέχω παντεόνι να ξαλλάξω»*¹³³). Γνωρίζει ότι είναι ο παρίας του «συστήματος» που τον δυναστεύει: *«...Όσοι ήτανε με τσι Γερμανοί στα πράματα είναι και τώρα στα μέσα και στα όξω. Εμείς οι κακορίζικοι ήμαστανε μόνο στ' απόξω και τώρα και τότες»*¹³⁴. Ο Έργης εκπροσωπεί τον Αξιώτη εκείνον που διαβάξει τα *Ναξιακά Χρονικά*, πληρώνει κρυφά τη συνδρομή του, και εκτονώνεται με την ιδέα ότι όσα διαβάξει τα γράφει και τα βροντοφωνάζει ο ίδιος. Βρίσκει σ' αυτά την καταπιεσμένη του ταυτότητα: *«Τη μπαίρω [την εφημερίδα] μα τη χάρη τσι Παναγιάς και τη ξεκοκκαλίζω. Τη διαβάζω ετσά λίγη-λίγη κάθε μέρα και τη φχαριστιέμαι. Ευφραίνεται η ψυχή μου, που να συχωρεθούνε τα πεθαμένα ντου που τα γράφει. Όσο ντη διαβάζω, θαρρώ, μα τα άγια Μυστήρια, πως τα λέω 'ώ, και ξαλαφρώνομαι»*¹³⁵. Γι' αυτό ίσως, όταν πια

129. Στα *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 3 (12. 2. 1960), 1· φ. 12 (17. 9. 1960), 1· φ. 22 (10. 10. 1961), 2.

130. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 2 (30. 1. 1960), 1 («Ο Διορισμός»).

131. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 6 (30. 4. 1960), 2.

132. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 12 (17. 9. 1960), 2.

133. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 8 (25. 6. 1960), 2.

134. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 16 (21. 2. 1960), 2. Πρβλ. το κύριο άρθρο του Ν. Μ. «Ο νομάρχης κ. Λεβίδης με ωμήν, απροσχημάτιστον και εκβιαστικίν επέμβασίν του αναθέτει τα δημοτικά έργα Νάξου, άνευ δημοπρασίας, εις δοσίλογον φίλον του εργολάβον» (*Ναξιακά Χρονικά*, φ. 15, 10. 1. 1961, 2).

135. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 13 (10. 10. 1960), 2.

«είχε φθάσει ο κόμπος στο χτένι» και ο «δειλός και μοιραίος» χωρικός απεφάσισε να ψηφίσει τους Κεντρώους, στις εκλογές του 1963 και του 1964, ο Ν. Μ. «θέλει» η σύντομη επανάστασή του να εκδηλώνεται πρωτίστως εναντίον του «δεξιού» κομματάρχη, που κινδυνολογούσε απελπισμένα στην προσπάθειά του να αποτρέψει τον «επαναστατημένο» από το «παράλογό» του εγχείρημα (βλ. αναλυτικά παρακάτω).

Στα επιλεγέντα χαρακτηριστικά της ταυτότητας της εφημερίδας που προανέφερα προσθέτω ένα τελευταίο, σημαντικό κατ' εμέ. Με οδήγησε μια παρότρυνση του Ν. Μ., διατυπωμένη στο προγραμματικό άρθρο του πρώτου φύλλου: *«Κάθε χαρά, κάθε λύπη, ελπίδα ή όνειρο, κάθε πόθος, κάθε επιδίωξη, προσδοκία ή θέληση, μέσα στις στίλβες μας θέλουμε να βρίσκω την ηχώ της. Τούτο όχι μόνο είναι χρήσιμο αλλά και αναγκαίο»*¹³⁶. Προτρέπει, με δικά μου λόγια, να κάνουν οι αναγνώστες την εφημερίδα του έναν *τόπο κατάθεσης συναισθημάτων*. Έτσι το «μεταφράζω». Διαβλέπει δηλαδή προδρομικά τη μελέτη των συναισθημάτων, τη θυμική παράμετρο της ανθρώπινης συμπεριφοράς στην πολιτική, και μάλιστα σε «επαναστατικές» εποχές, «κινηματικές», σαν τη δική του. Μας προτείνει προς μελέτη την *πολιτική παραγωγή του συναισθήματος*, αλλά και τη *διαχείρισή* του από την πολιτική, από τον ίδιο εν προκειμένω, ή τον κομματικό μηχανισμό στον οποίο ήταν ενταγμένος. Και να σκεφθεί κανείς ότι, καθ' όσον γνωρίζω, η μαρξολενινιστική παράδοση εξοβέλιζε το συναίσθημα από την ατομική δράση, θεωρούσε αυτόν τον εξοβελισμό ως προϋπόθεση για την *συλλογική στράτευση* στην ιδέα της επανάστασης...

Από τη δεκαετία του 1980 κ.ε. η έρευνα περί τα *συναισθήματα* στράφηκε στη διερεύνηση της ιστορικότητάς τους, της κοινωνικής τους ζωής, της πολιτικής τους λειτουργίας, ως αντίπαλη άποψη σε μια επί αιώνες επιβεβλημένη ότι *συναίσθημα και λογική αποτελούν αντιθετικές και αλληλοσυγκρουόμενες καταστάσεις* (*συναίσθημα* = ρομαντικό κατάλοιπο, *λογική* = ορθός λόγος, *raison*). Η από τον 18ο αι. τοποθέτηση των συναισθημάτων στο σώμα, η «φυσικοποίησή» τους, η ιδέα ότι αποτελούν δηλαδή μέρος της φυσικής δομής του ανθρώπου, ενίσχυσε την διχοτομία και απέκλεισε τη μελέτη τους από τη σφαίρα του πολιτισμού, διέφυγε από την προσοχή των ερευνητών ότι αυτά *παράγονται κοινωνικά, πολιτισμικά, ιστορικά*. Απέκλεισε δηλαδή το αυτονόητο, ότι τα συναισθήματα δεν

136. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 1 (12. 1. 1960), 1 («Με ειλικρίνειαν και τόλμην»).

υπάρχουν *αφ' εαυτά*, αλλά αποτελούν παράγωγο της καθημερινής σχέσης του ατόμου με την κοινωνία¹³⁷. Και φυσικά έχουν *ιστορικότητα*¹³⁸.

Τελικά, φρονώ ότι οι δεσμοί *Ιστορίας* και *συναισθήματος* είναι πιο ισχυροί απ' ό,τι είχαμε εννοήσει μέχρι τώρα. Οι εθνικισμοί, π.χ., δεν «παίζουν» πρωτίστως μ' αυτά; Η ελληνική «Αριστερά» της Μεταπολίτευσης δεν συναίρεσε το πολιτικό, την αριστερή πολιτική ταυτότητα, με το συναισθηματικό; Κατά μία ερμηνευτική εκδοχή, η είσοδος ενός ελληνικού «αριστερού» πολιτικού σχηματισμού στην πρόσφατη Βουλή (2009), δεν συνηρτήθη και με αισθήματα συμπόνιας προς αυτό, μήπως τελικά αποκλεισθεί, ενώ θα εισήρχετο σίγουρα κάποιο άλλο του «απέναντι πολιτικού χώρου»; Διάβαζα προσφάτως το βιβλίο της (αείμνηστης πλέον) Ρένας Σταυρίδη-Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα*¹³⁹. Συνειδητοποιήσα βαθύτερα τη χρήση του *φόβου*, αυτού του κύριου συναισθήματος, το πώς χρησιμοποιήθηκε από τις διάφορες πολιτικές και πνευματικές (αδιαχώριστες τελικά) ελίτ για να ποδηγετήσουν το λαό με μαζικές φοβίες, με αντιδραστικά στερεότυπα, για να διατηρήσουν το ισχύον πολιτικοκοινωνικό στάτους. Οι κομματάρχες της Κορώνου (ελίτ κι αυτοί, τηρουμένων των αναλογιών) διασπείρουν τέτοιους προπαγανδιστικούς φόβους: ότι «...μόνον η κυβέρνηση εσύνη [της «Δεξιάς»] μας σε σώζει από τσι Κουκουέδες. Ευτό το λέει και το ράδιο. Άμα νέρθουνε σου λέει ευτοί, η πρώτη ντωνε δουλειά θάναυ να πάρουνε τσι περιουσίες τω ναθρώπω»¹⁴⁰, ή, αργότερα, όταν διαφαινόταν η οριστική επικράτηση του «Κέντρου», ότι «... θα ξεφτυλιστή η δραχμή. Ηλέέ μου, ήλέέ μου πως επήνευ λέει ο Παπαντρέος με τσι Κουκουέδες και θα μας σε σφάζουνε και

137. Η στροφή προς τη μελέτη του συναισθήματος στην Ελλάδα έγινε εν πρώτοις από τους έλληνες κοινωνιολόγους, τους κοινωνικούς επιστήμονες εν γένει. Βλ. ενδεικτικά: Β. Καραποστόλης, *Ο πειρασμός του Ηρόστρατου. Περί ηθών και αισθημάτων*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999. - Ν. Δεμερτζής, Θ. Λίποβατς, *Δοκίμιο για την ιδεολογία*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1994. - οι ίδιοι, *Φθόνος και μνησικακία. Τα πάθη της ψυχής και η κλειστή κοινωνία*, Πόλις, Αθήνα 2006. - Α. Παναζόπουλος, *Η δημοκρατία της συγκίνησης*, Πόλις, Αθήνα 2002. - Γ. Σταυρακάκης, *Ο Λακάν και το πολιτικό*, Ψυχογιός, Αθήνα 2008. Ακολούθησαν οι ιστορικοί, βλ. π.χ., το συνέδριο που οργάνωσε το περιοδικό *Ιστορείν* «Περί συναισθημάτων: ιστορία, πολιτικές, αναπαραστάσεις» (Αθήνα, 18-20 Μαΐου 2007). Από την ξενόγλωσση βιβλιογραφία επισημαίνω τις εργασίες του κοινωνιολόγου J. M. Jasper και των J. Goodwin, F. Polletta. Βλ., π.χ., J. Goodwin, J. Jasper, F. Polletta, *Passionate politics: emotions and social movements*, The University of Chicago Press, Chicago 2001. Για το χώρο της Πολιτισμικής Ιστορίας βλ. πρόχειρα την επομένη υποσημείωση.

138. P. Burke, *Τι είναι Πολιτισμική Ιστορία*, ό.π., 199 κ.ε.

139. Μεταίχμιο, 2008. Η Ρένα Πατρικίου «έφυγε» για πάντα τον Νοέμβριο του 2009.

140. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 8 (25. 6. 1960), 2.

141. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 27 (6. 2. 1964), 2.

*πως λέει θα χάσωμενε τη νησυχία μας»¹⁴¹. Αυτοί οι φόβοι βέβαια, όπως εξάγεται από το μνημονευθέν βιβλίο, μπορεί να φέρουν αντίθετα των προσδοκωμένων αποτελέσματα, να καταλήξει δηλαδή η υπόθεση τραγωδία -κατά τον αρχαίο της ορισμό- για κείνους που τους ενσπείρουν, διότι αυτοί οι φόβοι μπορεί να μετατραπούν σε κίνητρα αντίστασης και ενδυνάμωσης του ανίσχυρου, φοβισμένου ανθρώπου. Το είδα και στον Ν.Μ.: ο άβουλος και μοιραίος ψηφοφόρος του γίνεται «πολιτικό θηρίο» (βλ. λίγο πιο πάνω): «... *Θυμώνω που λές κι εώ και τον αρχινώ, λέω, δε μπας βρε στ' αναθεμένου τη μάνα, μη μπάρω καένα κοντόραβδο και σου μετρήσω τα παιδιά σου. Ίντα με νοιάζει εμένα α' ξεφτιλιστή η δραχμή. Ούτε φράγκο 'χω ούτε δίφραγκο. Ας τα κλαίνε που τάχουνε. Ο Θεός να δώκν και να ξεφτιλιστή, που χρωστώ καένα δυο χιλιάδες στη ντραπέξα να ξεχρωθώ...*»¹⁴². Αυτόν τον «τύπο» ο Ν. Μ. τον βάζει να μην ψηφίζει για πρώτη φορά στην πολιτική ζωή του «δεξιά». Ό,τι εννοούσα πιο πάνω «μετατροπή του φόβου σε αναγεννητική δύναμη».*

Στις 20 Μαΐου 1967 η τότε Χούντα των συνταγματαρχών, «γέννημα και θρέμμα» της πολιτικής παράταξης που πολέμησε με πάθος ο Ν. Μ., τον πλήρωσε με το νόμισμα που πληρώνονται συνήθως οι κοινωνικοί αγωνιστές από μνησικάκες και αντιδημοκρατικές εξουσίες. Ζήτησε «επί πίνακι την κεφαλήν» του. Η ζωή του όλη, η σύντομη, ήταν χρονικό ενός προαναγγελθέντος θανάτου. Γνωστά τα γεγονότα και η προσπάθεια συγκάλυψής τους¹⁴³. Ξαναθυμήθηκα, με αφορμή το τραγικό του τέλος, τις προσωπικές μαρτυρίες συγχωριανών μου, τις οποίες άκουσα όταν πραγματοποιούσα επιτόπια λαογραφική έρευνα στην ιδιαίτερη πατρίδα μου, το Γλινάδο της Νάξου (τη δεκαετία του 1980). Κάποιοι λοιπόν μου αφηγήθηκαν ότι στις εκλογές του 1961¹⁴⁴ ο Ν. Μ. είχε εκφωνήσει λόγο στο χωριό, κατά την περιοδεία του στα Λιβαδοχώρια (Τρίποδες, Αγερσανί, Γλινάδο), μπροστά σε ένα ευάριθμο κοινό (το χωριό μέχρι το 1981 ήταν προσπύργιο της «Δεξιάς»), στο καφενείο των («δημοκρατικών») αδελφών Κώστα και Βαγγέλη Σφυρόερα· θυμούνται ότι οι προαναφερθέντες και κάποιοι άλλοι ομοϊδεάτες τους συγκέντρωσαν

142. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 27 (6. 2. 1964), 2.

143. Πρβλ. στο βιβλίο των Γ. Χιωτάκη, Γ. Κορίδη, *Νικηφόρος Μανδηλαράς. Η δολοφονία ενός αγωνιστή*, Ιωλκός, Αθήνα 2002. Βλ. και Γιώργος Σέργης, «Μνήμη Νικηφόρου Μανδηλαρά. Η είδηση του θανάτου του στον αθηναϊκό Τύπο της εποχής», στον τόμο Μ. Γ. Σέργης, Στέφ. Ψαρράς (επιμ.), *Νάξος. Αρμενίζοντας στο χρόνο*, ό.π., 463-470.

144. Διάβασε τις αποκαλυπτικές του αφηγήσεις από τις περιοδείες του στη Νάξο την εν λόγω προεκλογική περίοδο στα *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 24 (14. 10. 1963), 2.

για χάρη του χρήματα, το αντίτιμο του εισιτηρίου του για την Αθήνα, γιατί ο προεκλογικός αγώνας τού είχε εξανεμίσει τα λιγοστά του οικονομικά. Και το κυριότερο: τους εκμυστηρεύτηκε ότι δεν φοβόταν για τον εαυτόν του, μια ο φόβος για τη ζωή του τού είχε γίνει πλέον καθημερινή κατάσταση. Φοβόταν για τους ψηφοφόρους που θα του έκαναν την τιμή να τον ψηφίσουν και θα υφίσταντο (χωρίς καμία αμφιβολία) τα επίχειρα της «άνομης πράξης» τους: να τιμήσουν με την ψήφο τους έναν «εχθρό του λαού». Φοβόταν, π.χ., ότι θα υποστούν αυτά που είχε το θάρρος να διατυπώσει εκείνες τις μέρες ένας καφεπώλης από το Αγερσανί της Νάξου, ο οποίος το '61 αρνήθηκε να παραχωρήσει στον Ν.Μ. το καφενείο του για να εκφωνήσει εκεί τον προεκλογικό του λόγο: «Δεν στο δίνω κ. Νικηφόρο, γιατί θα μου κάνουν φάκελο. Να, μπροστά του το λέω...»¹⁴⁵. Μπροστά ήταν ο ενωματάρχης Τριπόδων και οι χωροφύλακες που τον συνόδευαν...

145. *Ναξιακά Χρονικά*, φ. 24 (14. 10. 1963), 2.